

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 25 * άνοιξη 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Φάνης Ι. Κακριδής, Νεοελληνικά σχόλια στους Όρνιθες του Αριστοφάνη [3] ~ **Γιώργος Κεχαγιόγλου**, Ένα τέταρτο χειρόγραφο του Δον Κισότη της Μάντσας, ή Οι ελπίδες των φιλολόγων πεθαίνουν τελευταίες [9]. «Ενύπνιον» του Λουκιανού και Οτεντότισσες στην Πόλη: σκηνοθετικές προϋποθέσεις στο «Όνειρον» των Λυρικών (1811) [14]. Μια οριστικά ή αόριστα μισοαδειανή παλαμική ανάγνωση και το μακρύ ποδάρι του Σουρή [27] ~ **Γιώργος Κ. Μύρης**, Στοιχεία για τον αγνοημένο Νικόδημο Γεωργίδη τον Κύπριο [10] ~ **Θεοδόσης Πυλαρινός & Κώστας Καρδάμης**, Η άφιξη του Κάλβου στην Κέρκυρα [18] ~ **Λεύκιος Ζαφειρίου**, Βιογραφικά στοιχεία για τη Susan Fortune Ridout, μαθήτρια του Ανδρέα Κάλβου [21] ~ **Λεωνίδας Γαλάζης**, «Ως εν πολυτίμω κυψέλη η μητρική μου καρδιά εναπεταμίευσεν...»: Γεώργιος Σιβιτανίδης, Μητρική κληρονομία ήτοι Συμβουλαί μητρός προς θυγατέρα (1868) [23] ~ **Γιάννης Βιολάρης**, Για «Το σίγαρον» του Gustave Laffon και του Βασίλη Μιχαηλίδη [31] ~ **Μιχάλης Κτίστης**, Μαρτυρίες για τον Βασίλη Μιχαηλίδη (I) [33] ~ **Λευτέρης Παπαλεοντίου**, Για ένα (μη) ιδιωματικό ποίημα του Βασίλη Μιχαηλίδη [36] ~ **Κυριάκος Ιωάννου**, Για τους τίτλους των ιδιωματικών ποιημάτων του Βασίλη Μιχαηλίδη [39] ~ **Henri Tonnet**, Ένα άγνωστο γράμμα του Γιώργου Δροσίνη προς τον Hubert Pernot [42] ~ **Χρίστος Χατζηαθανασίου**, Ένα άγνωστο ταξιδιωτικό αφήγημα του Δ.Θ. Σταυρινίδη [46] ~ **Δημήτρης Κόκορης**, Η παρουσία έργων του Θεόφιλου σε δύο υπερρεαλιστικά ποιήματα: «Ιππεύων όνους αγαπών κυρίες», «Μην ομιλείτε εις τον οδηγόν Ι» [49] ~ **Δημήτρης Δασκαλόπουλος**, Στέλιος Ξεφλούδας - Θ.Δ. Φραγκόπουλος: Αλληλογραφικά τεκμήρια [52] ~ **Λαόνικος Διονυσίου**, Ένα γράμμα κι ένα πρώιμο ποίημα του Γιώργη Παυλόπουλου [54] ~ **Αλέξης Ζήρας**, Ελλαδικά ραδιοφωνικά πολιτισμικά ανάλεκτα για την Κύπρο, 1951-1956 [56]. "Καυκολογικών" συνέχεια. Δυο αναγκαία συμπληρώματα [62] ~ **Αριστείδης Κουδουνάρης**, Παρατηρήσεις σε δημοσιεύματα για τον Αντώνη Κ. Ιντιάνο [58] ~ **Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος**, Δύο σημειώσεις στο βιβλίο «Χ.Α. Καράογλου & Άμαλίας Ευνογαλά: Γ. Θεοτοκάς - Γ.Κ. Κατσιμπαλής, Άλληλογραφία (1930-1966)» [59] ~ **Σάββας Παύλου**, Για μια συνέντευξη του Γ.Π. Σαββίδη [60] ~ **Maurizio De Rosa**, Μεταφράζοντας σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία στα ιταλικά [63] ~ **Βάκης Λοιζίδης**, Χειροποίητον μηχανής. Γράμμα στον Τζυρκακόν [64]

Λευκωσία, Κύπρος / μικροφιλολογικά

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 25 * άνοιξη 2009

Κυκλοφορεί δυο φορές τον χρόνο (άνοιξη - φθινόπωρο)

Ιδρυτική επιτροπή: Φοίβος Σταυρίδης, Σάββας Παύλου, Λευτέρης Παπαλεοντίου

Υπεύθυνος έκδοσης: Λευτέρης Παπαλεοντίου

Συντακτική επιτροπή: Σάββας Παύλου, Λευτέρης Παπαλεοντίου, Δημήτρης Κόκορης, Κυριάκος Ιωάννου

Υπεύθυνος ιστοσελίδας: Φοίβος Σταυρίδης

Εκτύπωση: Τυπογραφεία Στέλιου Λειβαδιώτη Λτδ, Τ.Θ. 29128, 1621 Λευκωσία
(τηλ. 22347359, 22438968, τηλεομοίτυπο 22435698)

Συνεργασία, αλληλογραφία και συνδρομές να αποστέλλονται στον υπεύθυνο της έκδοσης (Τ.Θ. 14210, 2155 Αγλαντζιά - Λευκωσία. Τηλέφωνο & τηλεομοίτυπο: 00357 22338827· e-mail: left23rleon@yahoo.com)

Προτεραιότητα δίνεται σε κείμενα περιορισμένης έκτασης. Παρακαλούμε τους συνεργάτες μας να μας στέλλουν ευσύνοπτα κείμενα, με ελάχιστες υποσημειώσεις. Επιστολές δεν δημοσιεύονται παρά μόνο στην ηλεκτρονική σελίδα του περιοδικού (<http://microphilologica.blogspot.com>). Απαντητικά σημειώματα θα πρέπει να αναφέρονται σε φιλολογικά θέματα.

Τα Μικροφιλολογικά διατίθενται στα παρακάτω βιβλιοπωλεία: ~ Λευκωσία: Βιβλιοπωλείο ΜΑΜ, Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 19, 1015, τηλ. 22753536 ~ Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της «Εστίας», Σόλωνος 60, 106 72, τηλ. 210 3615 077. ~ Θεσσαλονίκη: Βιβλιοπωλείο Ιανός, Αριστοτέλους 7, 546 24, τηλ. 2310 277004 ~ Πάτρα: Βιβλιοπωλείο Πολύεδρο, Κανακάρη 147, 262 21, τηλ. 2610 277342.

Διεθνής Βιβλιογραφικό Αριθμός Σειράς: **ISSN 1450-0132**

Τιμή τεύχους: **3 €** Ετήσια συνδρομή (2 τεύχη): **5 €**

Το τεύχος αυτό έχει επιχορηγηθεί από τις Πολιτιστικές Υπηρεσίες του Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού. Η επιχορήγηση δεν σημαίνει ότι το Υπουργείο Παιδείας και Πολιτισμού αποδέχεται το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων ή τις απόψεις της συντακτικής επιτροπής.

Νεοελληνικά σχόλια στους Όρνιθες του Αριστοφάνη

Έχουμε το συνήθιο οι φιλόλογοι ν' ασχολούμαστε με ψιλοπράγματα - υπαινιγμούς, αποχρώσεις, παραλληλισμούς, διαφοροποιήσεις, συνειρμούς... - λεπτομέρειες, που κανείς άλλος δε θα τους έδινε σημασία. *Nihil parvum in litteris*, λέμε, τίποτα δεν είναι ασήμαντο στα γράμματα, και συνεχίζουμε το ψιλοκέντι, ακόμα και όταν γύρω μας οι καιροί απαιτούν διαφορετικές σκέψεις και κινήσεις.

Ακολουθεί μια σειρά από παρατηρήσεις στο κείμενο των Όρνιθων, όχι απαραίτητα ερμηνευτικές, όχι πάντα ουσιαστικές, αλλά οπωσδήποτε νεοελληνικές από την άποψη ότι ανατρέχουν σε νεότερα ελληνικά δεδομένα και αξιοποιούν το νεοελληνικό γλωσσικό και κοινωνικό αίσθημα.

Στ. 130-133: Ο Πεισθέταιρος αναζητά μια πόλη, όπου πρωί πρωί ένας φίλος θα ερχόταν να τον προσκαλέσει, λέγοντας...

... «Πρός τοῦ Διός τούλυμπίου,
ὅπως παρέσει μοι καί σύ καί τά παιδιά
λουσάμενα πρῶ· μέλλω γάρ ἔστιαν γάμους.
Καί μηδαμῶς ἄλλως πῆσης...

Τόσο η πρόσκληση καί σύ καί τά παιδιά, ἔλα με τα παιδιά,¹ όσο και το δεσμευτικό μηδαμῶς ἄλλως πῆσης, (κοίτα) μην κάνεις αλλιώς, ανήκουν στη λαϊκή παράδοση, αρχαία και νέα· και είναι ενδιαφέρον να τα συναντούμε πάλι μαζί σ' έναν ιερωμένο στιχοπλόκο ποιητή του 18^{ου} αιώνα. Αναδιηγώντας την τραγική ιστορία της Εκάβης, ο Καισάριος Δαπόντες (1713-1784) έγραψε πως η βασίλισσα...

... Τέλος εσυλλογίσθηκε, και στέλνει και τον κράζει [...]
πως έχει λόγον να του πει, και να ελθή ταχέως,
με τα παιδιά του δε μαζί· να μην κάμει αλλέως.²

Η πρόσκληση απευθύνεται στον Πολυμήστορα, το βασιλιά της Θράκης, που η αιχμάλωτη πια Εκάβη σχεδιάζει να τον παγιδέψει και να τον σκοτώσει, όπως κι εκείνος είχε σκοτώσει το γιο της τον Πολύδωρο!

Στ. 159-160: Τα πουλιά βόσκουν στους κήπους...

... τά λευκά σήσαμα,
καί μύρτα καί μήκωνα καί σισύμβρια.

Δεν ξέρω στην Ελλάδα, όμως στην Κύπρο οι καρποί της μυρτιάς, τα μύρτα, λέγονται μερσινοκούκια, μερσινόκοκκα, ή μερσινοκόκκωνα³ και τρώγονται ως εποχιακό φρούτο. Τα θυμάται ο Γ. Σεφέρης στο Τρεις μούλες:

Περίμενα μέσα σε δροσερά κλωνάρια
δαγκώνοντας τον καρπό της μυρτιάς.

Σχετική είναι η σημείωση στο ημερολόγιό του, όπου στις 16 του Νοέμβρη 1953, έχοντας επισκεφτεί τον Τεκέ κοντά στη Λευκωσία, έγραψε: Η δροσιά του Τεκέ, φοινίκια - μερσινοκούκια.⁴

Στ. 237 και 243: Παραλληλίζοντας τη μετάφραση της Έρημης χώρας από το Γ. Σεφέρη με το πρωτότυπο του T.S. Eliot, διαβάζουμε:

Twit twit twit

Jug jug jug jug jug jug

So rudely forc'd

Tereu

Τιοτ τιοτ τιοτ

Γιακ γιακ γιακ γιακ γιακ γιακ

Τόσο βάνανουσα χαλασμένη.

Τηρέο (στ. 203-6)

και πάλι αργότερα:

Where the hermit thrush sings in the pine trees

Drip drip drip drip drop drop drop

But there is no water

Εκεί που η τσίχλα κελαϊδεί μέσα στα πεύκα

Βριξ βροξ βριξ βροξ βροξ βροξ βροξ

Αλλά δεν έχει νερό (στ. 357-8)

Είναι γνωστό πως στην Έρημη χώρα ο Έλιοτ θυμάται και παραπέμπει συχνά στο μύθο της Πρόκνης και της Φιλομήλας, όπως τον διάβασε στις Μεταμορφώσεις του Οβιδίου.⁵ Έτσι και στους στ. 203-206 ο Τηρέας είναι ο μυθικός σύζυγος της Πρόκνης, και τόσο βάνανουσα χαλασμένη είναι η κουνιάδα του η Φιλομήλα, που πρώτα την εβίασε και ύστερα της έκοψε τη γλώσσα να μην τον μαρτυρήσει. Στο τέλος της τραγικής ιστορίας, θυμίζουμε, ο Τηρέας μεταμορφώνεται σε έποπα (τσαλαπετεινό), η Πρόκνη σε αηδόνη, και η Φιλομήλα σε χελιδόνη. Ο μύθος μνημονεύεται ήδη στην πρώτη ενότητα της Έρημης χώρας, όπου διαβάζουμε:

Η μεταμόρφωση της Φιλομήλας, της χαλασμένης τόσο βάνανουσα

Από το βάρβαρο βασιλέα· κι όμως εκεί τ' αηδόνη

Την έρημο όλη γέμιζε μ' απαρβίαστη φωνή

Κι ακόμα φώναζε, κι ακόμα ο κόσμος κυνηγεί,

«Γιακ, γιακ» σε βρώμικα αυτιά. (στ. 98-103)

Όσο παράξενο και αν μας φαίνεται, γιακ, γιακ (jug jug) είναι η αηδονολαλιά, όπως την είχαν αποδώσει οι άγγλοι ελισαβετιανοί ποιητές!⁶ Αντίθετα, τα ηχομιμητικά twit twit twit του στ. 203, που πρέπει ν' αποδοθούν στον τσαλαπετεινό, και η φωνή της τσίχλας drip drop..., που παραπέμπει σε νεροσταγόνες, είναι ελεύθερα διαμορφωμένα από τον Έλιοτ. Το ίδιο ελεύθερα τα διαμορφώνει και ο Σεφέρης στη μετάφρασή του, αξιοποιώντας παραλλαγμένες κραυγές από την αριστοφανική κωμωδία των Ορνίθων, όπου στη δεύτερη μονωδία του Έποπα συναντούμε τα τιο τιο τιο... (στ. 237) και τριοτό τριοτό τοτοβρίζ (στ. 243), και στην ωδή και αντωδή της πρώτης παράβασης το τιο τιο τιο τιο τιγξ (στ. 741=773).

Σίγουρα ο Έλιοτ δε θα είχε αντίρρηση για την αλλαγή, καθώς και ο ίδιος όχι μόνο γνώριζε, αλλά και αξιοποιούσε τα αριστοφανικά έργα. Παράδειγμα

το πρώτο του θεατρικό *Sweeney Agonistes*, με υπότιτλο *Fragments of an Aristophanic Melodrama*, αλλά και το ποίημα *Δυσκολίες πολιτευομένου*, που μετάφρασε ο Γ. Σεφέρης μαζί με την Έρημη χώρα: οι σίχοι... την αιώνια ειρήνη· οι βιομήχανοι βελών και ακοντίων κι οι σιδηρουργοί / όρισαν μια μεικτή επιτροπή να διαμαρτυρηθεί για τη μείωση των παραγγελιών... αποτελούν ολοφάνερη ανάμνηση από την Ειρήνη του Αριστοφάνη (στ. 1196κκ.), όπου ο δρεπανουργός, ο λοφοποιός, ο θωρακοπώλης, ο σαλπιγγοποιός και ο κρανοποιός παραπονιούνται ότι με την ειρήνη έκοψαν οι δουλειές τους.

Παράδοξο είναι μόνο ότι το Tereu, που ο Έλιοτ το ενσωμάτωσε αυτούσιο, όπως το διάβασε στο κείμενο του Οβιδίου ως κλητική του Tereus (Met. VI 497), ο Σεφέρης, αντί να τον μιμηθεί, ή να το αποδώσει με το αρχαιοελληνικό αντίστοιχο Τηρεύ, προτίμησε να το μεταγράψει ως ακαταλαβίστικο Τηρεό!

Στ. 490-492: Ο Πεισθέταιρος θυμίζει στα πουλιά ότι, μόλις λαλήσει ο πετεινός την αυγή...

*ἀναπηδῶσιν πάντες ἐπ' ἔργον: χαλκῆς, κεραμῆς, σκυλοδέψαι,
σκυτῆς, βαλανῆς, αλφιταμοιβοί, τورνευτολυρασπιδοπηγοί·
οἱ δὲ βαδίζουσ' ὑποδησάμενοι νύκτωρ -*

Στην αυξητική απαρίθμηση του Αριστοφάνη, το δισύλλαβο χαλκῆς (όπως και το σκυτῆς στον επόμενο στίχο) φυσικό είναι να κρατά την πρώτη θέση. Αντίστοιχα, σε πολύ παρόμοια συμφραζόμενα, ο Κατζούρμπος, όταν παραπονιέται στ' αφεντικό του που τον αγουροζύπνησε, διαλέγει να μνημονέψει τους χαλκιάδες, για την ομοιοκαταληξία και μόνο:

*Κι εμείς εσηκωθήκαμε σύναυγα σα χαλκιάδες
κι ἐπὰ στη ρούγα ἤρθαμε να λέμε πελελάδες.⁷*

Στ. 545-546: Ο χορός των πουλιών αναγνωρίζει τον Πεισθέταιρο ως σωτήρα του, και συνεχίζει:

*Ἄναθεῖς γάρ ἐγώ σοι
τά νεόττια κάμαυτόν οἰκετεύσω.*

Παράλληλο σ' αυτή την υπέρτατη έκφραση εμπιστοσύνης αποτελεί ένας λόγος από τον Καπετάν Μιχάλη του Ν. Καζαντζάκη, όπου σε κρητικό χωριό μια δύσκολη ώρα, ένας χωριανός προτείνει λύση, πώς να σωθούν όλοι συμφάμελοι από τη σφαγή των Τούρκων, και... «Να μας ζήσεις. Κρασογιώργη», φώναξε ο Κολυβάς, «σου παραδίνω τα παιδιά μου· έχω εμπιστοσύνη».⁸

Στ. 599-600 Ο Πεισθέταιρος προβλέπει ότι, αν βασιλέψουν τα πουλιά, που όλα τα βλέπουν και τα γνωρίζουν, τότε θα δείξουν στους ανθρώπους τα θαμμένα κιούπια με τα νομίσματα:

*Τούς θησαυρούς τ' αὐτοῖς δείξουσ' οὓς οἱ πρότεροι κατέθεντο
τῶν ἀργυρίων...*

Ενθουσιασμένος ο Ευελπίδης αναγγέλλει αμέσως ότι θα πάρει αξίνα ν' ανασκάβει τας ύδριάς. Το ίδιο επιχειρούν και σήμερα αρκετοί, μόνο που αντί για τη βοήθεια των πουλιών χρησιμοποιούν άλλα μέσα: «Χρυσές λίρες, πιθαράκια με θησαυρό, περιμένουν τον τυχερό! Εντοπίστε τα εύκολα με ειδικά όργανα. Έκθεσις: Λουκιανού..., Κολωνάκι ...».⁹

Στ. 713-4: Τα πουλιά καυχούνται πως με τον ερχομό τους φανερώνουν στους ανθρώπους τη σωστή εποχή για το καθετί:

*Ἰκτίνος <δ'> αὐ̄ μετά ταῦτα φανείς ἐτέραν ὥραν αποφαίνει,
ἡνίκα πεκτεῖν ὥρα προβάτων πόκον ἡρινόν· εἶτα χελιδών...*

Αν και το κούρεμα των προβάτων γίνεται πάντα την Άνοιξη, ο χαρακτηρισμός ἡρινόν δεν είναι πλεοναστικός. Καθορίζει την πρώιμη περιορισμένη κουρά, το κωλοκούρι, που γίνεται τέλος Μαρτίου αρχές Απριλίου, σε αντιδιαστολή με την καθυστερημένη κουρά, που γίνεται αργότερα, το Μάη: τ'ν Ἄν'ξ', φόντα πιάν'ν οι ζέστις τα πρόατα τα κουλουκουρίζ'ν, κι τα μαλλιά (τα κουλόκρα) τα π'λαν στου παζάρ ή σ' ικνούς π' φκιάν'ν προικιά. Κι ύστερα, φόντα πιάν'ν οι ζέστις, τα κουρεύν' ντιπ για ντιπ κι τα μαλλιά τα φκιάν'ν πουκάρια, κι τα πλάν.¹⁰

Στ. 908-910: Ο ποιητής μπαίνει τραγουδώντας την ώρα της θυσίας, και όταν ο Πεισθέταιρος τον ρωτά ποιος είναι, απαντά:

*Ἐγώ; μελιγλώσσων ἐπέων ἰεῖς αἰοιδάν.
Μουσάων θεράπων ὄτρηρός
...κατά τόν Ὅμηρον.*

Ο συνδυασμός ὄτρηρός θεράπων είναι βέβαια ομηρικός (Α 321, α 109 κ.α.): όχι όμως και η σύνδεση με τις Μούσες που δεν απαντά παρά στον σατιρικό Μαργίτη, στον Ησίοδο και σ' ένα πολύ νεότερο ομηρικό ύμνο Εἰς Σελήνην. Ὅταν ἔτσι ο Γιώργος Σεφέρης απευθύνει μια πειρακτική ὠδή εἰς μιζοκαλβείους στροφάς προς τον ευσεβέστατον, προσηνέστατον, ὄτρηρόν των Μουσών θαλαμηπόλον κύριον Τάκην Παπατζώνην είναι σχεδόν βέβαιο πως στο νου του έχει τον Ποιητή των Ορνίθων.

Στ. 922-3: Ο Ποιητής έχει έρθει ελπίζοντας κάτι να πάρει ανταμοιβή για τους ύμνους που τάχα μου από πολύ παλιά είχε γράψει για τη Νεφελοκοκκυγία, και ο Πεισθέταιρος του αντιλέγει:

*Οὐκ ἄρτι θύω τήν δεκάτην ταύτης ἐγώ,
καί τοῦνομ' ὥσπερ παιδίω νυνδὴ ἤθεμην;*

Δε γίνεται να μη θυμηθούμε τη μωραϊτική παροιμία Ἀκόμα δεν εστηθή το χωριό, διακονιαραίοι φτάσανε!¹¹

Στ. 1031: Ο Πεισθέταιρος έχει ξυλοφορτώσει τον Επίσκοπο, που διαμαρτύρεται και απειλεί:

Μαρτύρομαι τυπτόμενος, ὦν ἐπίσκοπος!

Δίκαια! γιατί όχι μόνο στο νομικά κατοχυρωμένο, αλλά και στο λαϊκό εθιμικό δίκαιο, όπως το λεν παροιμιακά στη Θήρα:

*Ο αμπασσαδόρος ξυλιές δεν τρώει!*¹²

Στ. 1125-1128: Ο Κήρυκας αναγγέλλει στον Πεισθέταιρο, ότι περατώθηκε η κατασκευή του τείχους της Νεφελοκοκκυγίας:

*Κάλλιστον ἔργον καί μεγαλοπρεπέστατον·
ὥστ' ἄν ἐπάνω μὲν Προξενίδης ὁ Κομπασεύς
καί Θεογένης ἐναντίω δὲ ἄρματε,
ἵππων ὑπόντων μέγεθος ὅσον ὁ Δούριος,
ὑπὸ τοῦ πλάτους ἄν παρελασαίτην.*

Δυο αμάξια μπορούσαν να διασταυρωθούν πάνω στα μακρά τείχη του Πειραιά (Θουκ. 1,93,5), όπως και δύο πλοία στο κανάλι του Ξέρξη στον Άθω (Ηρόδοτ. 7,24). Ο ίδιος τρόπος υπολογισμού του πλάτους ενός περάσματος συνηθιζόταν και στα νεότερα χρόνια, όπου για ν' ανοίξει ο δρόμος του χωριού τα σπίτια έπρεπε ν' απέχουν τόσο που να χωρούν πλάι πλάι δυο φορτωμένα ζώα.¹³ Πρέπει να τον ήξερε τον κανόνα ο Α. Πάλλης, όταν έγραψε για ένα μονοπάτι στον Τυμφρηστό πως τόσο είναι στενό το σύρμα, ώστε δυο μουλάρια αντιμέτωπα σαν αδύνατο ναν το περάσουν, όχι βέβαια φορτωμένα...¹⁴ Χαρακτηριστική και η μαρτυρία του Κοσμά του Αιτωλού, που έλεγε για τον Ιούδα πως επισήθηκε τόσοσ οπου εις ένα σοκάκι εχωρούσε να απεράσουνε δύο αμάξια με ευκολία και εκεινος δεν εχωρούσε και απέθανε με κακόν θάνατον...¹⁵

Στ. 1135κκ.: Περιγράφοντας την κατασκευή του τείχους από τα πουλιά, ο Αριστοφάνης έγραψε πως

*... ἄνω δέ τόν ὑπαγωγέα
ἐπέτοντ' ἔχουσαι κατόπιν, ὡσπερ παιδία,
τόν πηλόν ἐν τοῖς στόμασιν αἱ χελιδόνες.*

Το χωρίο έχει τις δυσκολίες του· είναι ωστόσο φανερό ότι ο Αριστοφάνης παρουσιάζει τα χελιδόνια να μεταφέρουν τη λάσπη, ακριβώς όπως οι ανώνυμοι ποιητές του δημοτικού *Το χτίσιμο του μοναστηριού*:

*Τα χελιδόνια κουβαλούν, τα περιστέρια χτίζουν*¹⁶

ή

*Τα χελιδόνια, κουβαλούν κι οι πέρδικες το φκιάνουν*¹⁷

Το θέμα της συνεργασίας των πουλιών ή/και άλλων ζώων σε κάποιο έργο, όπου το καθένα προσφέρει ανάλογα με τη φύση και τις ικανότητές του, είναι βέβαια παραμυθιακό· και σε ολόκληρον τον κόσμο τα χελιδόνια κουβαλούν με το στόμα τους λάσπη να χτίσουν τις φωλιές τους, κι έχουν ουρές που θυμίζουν σπάτουλες.¹⁸

Στ. 1253-1256: Ο Πεισθέταιρος φοβερίζει την Ίριδα:

Σύ δ' εἴ με λυπήσεις τι, τῆς διακόνου
πρώτης ἀνατείνας τῷ σκέλει διαμηριῶ
τὴν Ἴριν αὐτήν, ὥστε θανυμάζειν ὅπως,
οὕτω γέρων ὦν, στύομαι τριέμβολον.¹⁹

Τόσο η καυχησιά του 'γέρου' για τη ζωντανία του, όσο και ο αριθμός τρία, αποτελούν ανθρωπολογικά στοιχεία, κοινά σε όλες τις εποχές και τους λαούς. Πρόχειρο νεοελληνικό παράδειγμα, το διήγημα *Νυχτερινή ιστορία* του Μ. Καραγάτση,²⁰ όπου ένας γερο-Λαρισινός καυχιέται σ' ένα νεότερό του: Φέρ' ιδώ μια γυναίκα, κι να κάνμι διαγονισμοί! Λοιπόν, μ' όλα τα εικοσιπέντε χρόνια σ', δεν θα μι φτάν'ς! Τρεις βολές απανωτά τῆς ψέλνω το χειρουβικό!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο Πλάτωνας στον *Ευθύδημο* αναφέρει ως παροιμιακό ... τό λεγόμενον τοῦτο, αὐτός τε καί τὰ παιδιά ... (307e).
2. Κήπος Χαρίτων, 11,573κ.
3. Μυρρινόκοκκα και μερσινόκοκκα ονομάζονταν οι καρποί της μυρτιάς στα βυζαντινά χρόνια· βλ. Εμμ. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας*, τ. 14, σ. 175.
4. *Μέρες Στ'*, Αθήνα (Ίκαρος) 1986, σ. 106· πβ. Γ. Γεωργής, *Ο Σεφέρης περί των κατά την χώραν Κύπρον Σκαιών*, Αθήνα (1991) σ. 63.
5. VI 424-674. Ολόκληρη η Έρημη χώρα διατρέχεται από τις αλληπάλληλες -υπαινετικές ή όχι- εικόνες ενός βιασμού που δίνεται μέσα από τη λατινική εκδοχή ενός ελληνικού μύθου (Γ. Ανδρεάδης, στο αφιέρωμα του περιοδικού *Διαβάζω* στον Έλιοτ, τ. 133, 18.12. 1985, σ. 103· βλ. και G. Highet, *Η κλασική παράδοση: ελληνικές και ρωμαϊκές επιδράσεις στη λογοτεχνία της Δύσης*, μετάφρ. Τζ. Μαστοράκη, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1988, σελ. 679κ.
6. Βλ. τη σημείωση του Γ.Π. Σαββίδη στους στ. 203-206 της μετάφρασης του Σεφέρη, ό.π., σ. 140κ.
7. Γ. Χορτάτση, *Κατζούρμπος*, Α' 25κ., έκδ. Λ. Πολίτη (Ηράκλειο) 1961.
8. Καπετάν Μιχάλης, Αθήνα (εκδ. Ε. Καζαντζάκη) ³1974, σ. 284.
9. Μικρή αγγελία στην εφημερίδα *Τα Νέα*, 13.10.1982.
10. Α. Λαζάνης, *Λαογραφικά Κατσανοχωριών Ηπείρου, Ηπειρωτική Εστία*, 32 (1983) σ. 186· πβλ. Β.Σ. Σκαφίδας, *Οι Σαρακατσάνοι, Ηπειρωτική Εστία* 4 (1955) σ. 893κ., Γ. Ζευγώλης, *Ποιμεινικά της ορεινής Νάξου*, στον τόμο *Μελετήματα* (2006) σ. 140.
11. Ν. Πολίτη, *Παροιμίες Δ'* 404· πβλ. Δ. Λουκάτος, *Νεοελληνικοί παροιμιόμυθοι*, Αθήνα (Ερμής) 1972, σ. 47.
12. Ν. Πολίτη, ό.π. Β' 164, όπου και παραδείγματα παροιμιών από άλλους λαούς.
13. Μαρτυρία συναδέλφου φιλόλογου για την Κατερίνη (24.5.94). Ο παππούς του έλεγε πως ... όταν χτιζόταν καινούριο σπίτι, έπρεπε να μείνει χώρος να περνούν δυο φορτωμένα ζώα.
14. Μπρουσός, Αθήνα (Ερμής) 1975 σ. 88· πβ. και τη νεότερη μαρτυρία του L. Durrell για τα δρομάκια στη Λίνδο: «their width is enough to accomodate two mules abreast, but no car can enter them», *Reflections an a Marine Venus*, Λονδίνο (Faber) σ. 128.
15. *Διδαχή Β* 1,48· βλ. Ι.Β. Μενούσης, *Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές*, διδ. διατρ., Αθήνα (Τήνος) 1979, σ. 203.
16. Μ. Πιτυκάκης, *Δημοτικά τραγούδια στην Ανατολική Κρήτη*, Νεάπολη 1975, σ. 80.
17. *Ηπειρωτική Εστία* 35 (1986) σ. 335.
18. Στο Δημοτικό Της Ζερβοπούλας (Ν. Πολίτης, *Εκλογαί*, σ. 148) Τα περισσότερα κουβαλούν, τα χελιδόνια χτιζουν.
19. Ο παραλληλισμός του φαλλού με έμβολο είναι συνηθισμένος (βλ. Αριστ. απόσπ. 334 Κ.-Α.)· έχει όμως σημασία και ότι στη μόνιμη έκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου στον Πειραιά μπορεί κανείς να ιδεί ένα Έμβολο Τριήρους της κλασικής εποχής (αρ. ευρετηρίου ΜΠ 7459), που κατά την αρχαιολογική περιγραφή του έχει το λειτουργικό σχήμα μιας σφήνας, η οποία ενισχύεται με τρία οριζόντια πτερύγια, έτσι ώστε όταν το βλέπει κανείς από το πλάι να μοιάζει με τριαινα!
20. Έκδοση Γλάρου, Αθήνα 1943, σ. 9.

Φάνης Ι. Κακριδής

Ένα τέταρτο χειρόγραφο του Δον Κισότθ της Μάντσας, ή Οι ελπίδες των φιλολόγων πεθαίνουν τελευταίες

...ας εξετάζομεν λοιπόν, καταπού θέλει η αλήθεια, ας ιδούμεν,
ας νικηθούμεν την καλήν ετούτην νίκην...
(Ν. Ροδινός, Πρόλογος του Βίου ... Ιγνατίου...)

Χάρη στην εγρήγορση του νεαρού ισπανού ερευνητή Guillermo Marín Casal πληροφορήθηκα τις παραμονές των Χριστουγέννων που πέρασαν για ένα άρθρο της ισπανίδας νεοελληνίστριας Olga Omatos Sáenz σε δυσπρόσιτο, στην Ελλάδα, περιοδικό («Οι τύχες του Δον Κισσότθ» en un nuevo manuscrito del siglo XIX», *Erytheia* 27, 2006, σσ. 167-185). Το άρθρο ενδιαφέρει άμεσα τη διερεύνηση όχι μόνον των τυχών αλλά και της ίδιας της πρώτης γνωστής ελληνικής μετάφρασης του θερβαντικού *Don Quijote*, που τα γνωστά έως τότε τμήματά της, παραδομένα σε τρία χειρόγραφα του 18ου αι., είχα εκδώσει πρόσφατα, με τη συνεργασία της Α. Ταμπάκη (*Μιχαήλ Τσερβάντες, Ο επιτήδειος ευγενής δον Κισότθς της Μάντσας. Η πρώτη γνωστή ελληνική μετάφραση έργου του Cervantes (τρίτη δεκαετία του 18ου αιώνα)*). Εισαγωγή Γ. Κεχαγιόγλου - Α. Ταμπάκη, Κείμενο, Γλωσσάρι & Πίνακας Κύριων Ονομάτων Γ. Κεχαγιόγλου, Αθήνα, Ι.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε. [αρ. 99: Πηγές της Νεοελληνικής Γραμματείας και Ιστορίας - Ι], 2007).

Η Ο. Omatos ανακοινώνει στο «πρόδρομο» άρθρο της ένα λανθάνον ως τώρα χφ μετάφρασης του έργου. Με ηλεκτρονικό μήνυμά της την Πρωτοχρονιά με πληροφόρησε πως απόκειται στη Γεννάδειο (και η βιβλιοθήκη μου διευκρίνισε στα μέσα Ιανουαρίου πως πρόκειται για το χφ αρ. MSS 78). Όπως είναι φυσικό, αφού η μελετήτρια στα 2006 δεν είχε υπόψη την επικείμενη αθηναϊκή μας έκδοση (παραδόθηκε σελιδοποιημένη στον εκδότη τον Αύγουστο του 2007), δεν μπορούσε να επιβεβαιώσει κάποιες από τις ορθές εικασίες της για το ότι και το χφ αυτό ενδέχεται να αποτελεί μάρτυρα της ίδιας μετάφρασης. Πάντως το ευτυχές εύρημά της είναι σπουδαίο και ξαναθυμίζει πως κάθε φιλολογική εργασία (άρα και η δική μας) είναι εκ προοιμίου ατελής και ισχύει μόνον ως τη συμπλήρωση ή τη διόρθωσή της: αυτή είναι η γλυκιά εκείνη ήττα (=νίκη) όσων ερευνητών πρέπει να έχουν επίγνωση των δυσκολιών της επιστήμης και του τρόπου με τον οποίο προοδεύει.

Αναλυτικότερα: Η Ο. Omatos περιγράφει συνοπτικά ένα ακέφαλο, αρκετά ογκώδες χφ (597 σελ. χωρίς αρίθμηση), αντίγραφο μετάφρασης του θερβαντικού έργου, που παρέχει μεγάλο τμήμα του (από το - ακέφαλο - κεφ. 39 του I μέρους ως το τέλος του II μέρους), αλλά δεν έχει ένθετες εικόνες (σαν κι αυτές που απαντούν, αντίθετα, στο ένα από τα άλλα, προγενέστερα τρία γνωστά χφφ της μετάφρασης). Από τις 3 φωτογραφίες του επιμέτρου του άρθρου της, και από μία τέταρτη, της τελευταίας σελίδας του χφ, που η μελετήτρια είχε την καλοσύνη να θέσει υπόψη μου την Πρωτοχρονιά, φαίνεται πως

η (επιμελημένη) γραφή του χφ είναι κάπως όψιμη (ίσως των αρχών του 19ου αι.).

Από τη μεταγραφή των τίτλων των κεφαλαίων του II μέρους του μυθιστορήματος από την Ο. Omatos, και από κάποια γραφηματικά χαρακτηριστικά (π.χ. τα κενά στη θέση των μη μεταφραζόμενων έμμετρων κειμένων, συγκεκριμένα γλωσσικά στοιχεία κτλ.), είναι φανερό, κατά τη γνώμη μου, ότι, παρά τις μικρές λεκτικές παρεκκλίσεις, και το χφ αυτό πηγάζει από την ίδια αρχική ελληνική μετάφραση του έργου. Προσθέτω πως, αφού η μελετήτρια δεν είχε τη δυνατότητα, στα 2006, να ταυτίσει τη μετάφραση του χφ που περιγράφει με αυτήν που αντιπροσωπεύουν τα άλλα τρία γνωστά χφφ της, φαίνεται να μην ξέφυγαν και κάποια λάθη στη μεταγραφή των τίτλων: π.χ. σ. 175: γρ. γοητεύσει αντί γοητήσει· Διέγου αντί ξένον· πλουσίου αντί πλούτον· σ. 176: γρ. ευτυχέστατου αντί ευτυχέστατος· οσταρίαν αντί ιστορίαν· κυνηγόν αντί κυνηγού· σ. 177: γρ. λογής αντί λογαίς· εσυνέβη τον αντί εσυνέβη· σ. 178: γρ. αλλέως αντί αλλά· περισσότερον αντί περισσότεραν· έως οπού αντί εις οπού.

Ελπίζουμε πως η μελετήτρια θα δώσει σύντομα αναλυτικότερα πορίσματα των διερευνήσεών της, προχωρώντας και σε έκδοση τουλάχιστον του τμήματος του I μέρους του Δον Κισότη που δεν παραδίδεται παρά στο χφ της Γενναδείου.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

80

Στοιχεία για τον αγνοημένο Νικόδημο Γεωργίδη τον Κύπριο

Πολλά έχουν γραφτεί για την πολύμορφη περιπέτεια του ελληνικού βιβλίου και της κίνησης των ιδεών¹ στους δύσκολους αιώνες του Νέου Ελληνισμού, και ιδιαίτερα για τη συμβολή λογίων και εκδοτών που δραστηριοποιούνται στη Βενετία. Πράγματι, από το 1468 ως και το 1800 στα τυπογραφεία της Βενετίας 255 Έλληνες, Βενετοί και άλλοι Ιταλοί ή Ευρωπαίοι εκδότες-τυπογράφοι δημοσίευσαν περί τους 3.652 τίτλους στις περίπου 6.142 ελληνικές εκδόσεις της περιόδου αυτής, όπως προκύπτει κυρίως από τη συγκεντρωτική βιβλιογραφική έρευνα του Θωμά Ι. Παπαδόπουλου.² Τις περισσότερες εκδόσεις πραγματοποίησαν τα τυπογραφεία των Γλυκήδων (1670-1854: εκδίδει 1007 βιβλία), του Νικολάου Σάρου (1685-1778: εκδίδει 196 βιβλία), του Αντωνίου Βόρτολι (που διαδέχθηκε τον Ν. Σάρο, 1702-1788: εκδίδει 235 βιβλία), των Δημητρίου και Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824: εκδίδει 235 βιβλία).³ Πρόκειται για έργα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, βυζαντινών και μεταβυζαντινών στοχαστών, επιπλέον για εκδόσεις θρησκευτικών, λειτουργικών και

δημωδών κειμένων. Αλλά και τα τυπωμένα έργα μαθηματικών, επιστημών της φύσης και επιστημών της ζωής περίπου από το 1500 ως το 1800 φτάνουν τα 33 και μετά το 1800 τα 18, με αποτέλεσμα η Βενετία να διατηρεί τα πρωτεία στην έκδοση των «παραδοσιακών» εντύπων και να κατατάσσεται στη δεύτερη θέση μετά τη Βιέννη στα κέντρα έκδοσης των επιστημονικών πραγματειών.

Επιμελητές εκδόσεων και διορθωτές στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα με καταγωγή από την Κύπρο ενεργοποιούνται σ' αυτά τα δύσκολα και συνάμα παραγωγικά χρόνια του ελληνικού έντυπου βιβλίου, συμμετοχοί στα ταξίδια προς την ανανέωση του νεοελληνικού πνευματικού πολιτισμού. Μνημονεύω τους μοναχούς Παρθένιο, Γεδεών Αγιοταφίτη και Άνθιμο Βέρα, τον αρχιμανδρίτη Κυπριανό Κουριοκουρίτη, τον αρχιδιάκονο Ιωαννίκιο. Από τα πράγματα προκύπτει η ανάγκη για μια συνοπτική μικροφιλολογική αναφορά στα πρόσφατα δεδομένα της έρευνας και της βιβλιογραφίας σχετικά με αυτούς. Αλλά κυρίως για τον άγνωστο ιερομόναχο Νικόδημο Γεωργίδη τον Κύπριο. Μορφή που παραμένει στο ημίφως,⁴ παρά τις έρευνες που φωτίζουν πτυχές της περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και της πνευματικής Αναγέννησης στα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ελάχιστα γνωστά είναι, επίσης, τα δεδομένα της προσωπικής και δημόσιας ζωής του (διετέλεσε «δεύτερος ψάλτης» του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων),⁵ όπως και όσα περιστατικά αφορούν την έκθεσή του, λόγω των φιλορωσικών και αντιγαλλικών φρονημάτων του, εκτός των άλλων, σε περιπέτειες στην εκτύλιξη μιας σκοτεινής ιστορίας συνεργασίας την οποία για κατασταλτικούς λόγους έστησαν οι αρχές της Βενετίας σε βάρος του Ιωάννη Βηλαρά, του Ιωάννη Κρασά και άλλων Ελλήνων, οπαδών της Γαλλικής Επανάστασης.⁶

Ο Νικόδημος Γεωργίδης ο Κύπριος έχει να επιδείξει επιδόσεις (όχι πάντα επιτυχείς) σε έναν απαιτητικό τομέα, όπως είναι η διόρθωση και επιμέλεια κειμένων, ιδίως ως συνεργάτης των ελληνικών τυπογραφείων Νικολάου Γλυκή και Πάνου Θεοδοσίου που δραστηριοποιούνται στη Βενετία. Μεταξύ των ετών 1803-1807 ο Νικόδημος επιμελείται και διορθώνει 20 εκδόσεις (σε μία περίπτωση είναι ο Β' και Γ' τόμος) που καλύπτουν με το περιεχόμενό τους ευρύ φάσμα του λόγου.⁷ Πέντε από αυτές εκδίδονται από το τυπογραφείο Ν. (και υιού Μιχαήλ) Γλυκή και δεκαπέντε από το τυπογραφείο Π. Θεοδοσίου. Στις εκδόσεις η συμβολή του δηλώνεται ολογράφως «του Ιερομονάχου Νικοδήμου Γεωργίδη του Κυπρίου» (και «Νικοδήμου Γεωργιάδη Ιε. του Κυπρίου»), συνηθέστερα με τα αρχικά «Ν.Γ.», «Ν.Γ.Ι.» και «Ν.Ι.» γεγονός που δυσκολεύει τους ερευνητές.⁸

Σ' ένα πρώτο συνοπτικό σημείωμα καταγράφονται συνολικά οι εκδόσεις τις οποίες επιμελήθηκε ο Νικόδημος Γεωργίδης, με βάση κυρίως την πολύτιμη μεσοπολεμική πολυετή βιβλιογραφική έρευνα των Δημήτριου Σ. Γκίνη

& Βαλέριου Γ. Μέξα (τρίτομη έκδοση 1939-1957) και τη σοφή, πρόσφατη πολύμοχθη εργασία του Φίλιππου Ηλιού και των συνεργατών του (1997).

1803

1. *Διδασκαλία Χριστιανική Περιέχουσα τα αναγκαίτερα Άρθρα της ημών Ορθοδόξου Πίστεως*. διορθωθείσα παρά Ν.Γ., Βενετία, Νικ. Γλυκής... 16^ο, σ. 32. [αντίτυπο 1] [Φ.Η., σ. 64, 1803.25. Γκίνης-Μέξας, Α', *195. Γ. Βελουδής, σ. 250, αριθ. 830.]
2. *Διήγησις Αλεξάνδρου του Μακεδόνο*ς... Ενετίησιν, Ν. Γλυκής, 16^ο, σ. 240. [αντίτυπο 1] [Φ.Η. σ. 64, 1803.26. Φώσκολος Ι *61 (*Α1140). Γ. Βελουδής, σ. 250, αριθ. 831.]
3. *Ειρμολόγιον*... Ενετίησιν παρά Ν.Γ. Ι., Ν. Γλυκής, 8^ο, σ. 287+ 3λ. [αντίτυπα 6] [Φ.Η. σ. 65-66, αριθ. 1803.28. Γκίνης-Μέξας, Α, *197. Γ. Βελουδής, σ. 250, αριθ. 832.]
4. *Νέον Επιστολάριον*... Ενετίησιν Παρά Ν.Γ.Ι., Πάνος Θεοδοσίου, 12^ο σ.240. [αντίτυπα 5] [Φ.Η. σ. 79. 1803. 56] [Γκίνης-Μέξας 222, Γ. Πλουμίδης, αρ. 262, σ. 134.] [+Τρ. Σκλαβενίτης.]

1804

5. *Αβαβικόν [Αραβικόν] μυθολογικόν*... του... Δερβύς Αμπουμπεκήρ. Νυν Τρίτον... διορθωθέν παρά Νικοδήμου Γεωργίδη Ιε. του Κυπρίου, τόμος Β', Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου. 8^ο σ. 308. [αντίτυπα 1] [Φ.Η. σ. 94, 1804. 9. Γκίνη -Μέξα, Α', σ. 40, αριθ. 245. Γ. Πλουμίδης, αριθ. 268, σ. 135, 66.]
6. *Αβαβικόν μυθολογικόν*... του... Δερβύς Αμπουμπεκήρ. Νυν Τρίτον... διορθωθέν παρά Νικοδήμου Γεωργίδη Ιε. του Κυπρίου, τόμος Γ'..., Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου [αντίτυπα 2] 8^ο σ. 308 [Φ.Η. σ. 94, 1804.10. Γκίνης-Μέξας, Α, σ. 40, αριθ. 245. Γ. Πλουμίδης, αριθ. 268, σ. 135.]
7. *Βιβλίον Καλούμενον Γεωπονικόν*... Αγαπίου Μοναχού... διορθωθέν παρά Ν.Γ. αωδ'... Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου. 8^ο σ. ις +περισσότερες από 192 [215:] [αντίτυπα 1]. [Φ.Η. σ. 94-95, 1804.11.]
8. *Ιστορία*... του Αλεξάνδρου του Μακεδόνο, ... διορθωθείσα παρά Ν.Γ. αωδ'... Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου. 8^ο σ. 107+ 1λ. [αντίτυπα 2] [Φ.Η. σ. 104, 1804.34. Γκίνης-Μέξας, Α, σ. 44, αριθ. 269. Γ. Πλουμίδης, αριθ. 270, σ. 135.]
9. *Σταχυολογία Τεχνολογική*... Βησσαρίωνος ιερομονάχου Μακρή... διορθωθέντα παρά Ν.Γ... Ενετίησιν, Παρά Π. Θεοδοσίου. 8^ο σ. 212 (+94+2λ.). [αντίτυπα 15] [Φ.Η. σ. 115-116, 1804.66. Γκίνη-Μέξα, Α, σ. 48, αριθ. 295. Γ. Πλουμίδης, αριθ. 279, σ. 135.]
10. *Το ψυχοσωτήριον Ψαλτήριον Δαβίδ*... Εξηγηθέν παρά... Θεοδώρητου επισκόπου Κύρου... Μεταγλωττισθέν παρά Αγαπίου Μοναχού... Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου, παρά Ν.Γ. αωδ', 4^ο σ. ιδ' +1λ. +1χ.α.+σ.424. [αντίτυπα 13] [Φ.Η. σ. 121, 1804. 80. Γκίνη-Μέξα, Α, σ. 50, αριθ. 306. Γ. Πλουμίδης, σ. 136, αριθ. 281.]

1805

11. *Αγιασματάριον Μέγα*... παρά Ν.Γ.Ι., Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου. 8^ο σ. 398+2λ. [αντίτυπα 2] [Φ.Η. σ. 125, 1805.1. Γκίνης-Μέξας, Γ, σ. 419, 10057.]
12. *Αγιασματάριον ήγουν Εκλογή εκ του Μεγάλου Ευχολογίου*... μετ' επιμελείας διορθωθέντα υπό Ν.Γ.Ι. Ενετίησιν, αωε'. 1805. Παρά Πάνω Θεοδοσίου... (8^ο, σ. 160). [αντίτυπο 1] - ΜΒατ (βιβλιογράφηση: Παπαδόπουλος ΙΙ *60). [Φ.Η., *π6 (1805) σ. 585.]
13. *Ανθολόγιον του όλου Ενιαυτού*, παρά Νικόδ. Γ.Ι., Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου. Φύλλο, σ.657+1λ. [αντίτυπα 2] [Φ.Η. σ. 127, 1805.8. Γκίνη-Μέξα, Α, σ. 51, αριθ. 313.]
14. *Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον*... Αγαπίου Μοναχού... διορθωθέν παρά Ν.Ι. αωε', Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου. 4^ο σ. η' + 324 [αντίτυπα 13] [Φ.Η. σ. 132, 1805.19. Γκίνη-Μέξα, Α, σ. 53, αριθ. 323. Γ. Πλουμίδης, σ. 136, αριθ. 291.]
15. *Γραμματική Κωνσταντίνου Λασκάρεως*, παρά Ν.Γ.Ι. (Κέβητος Θηβαίου Πίναξ σ. 458-459), Ενετίησιν, Ν. Γλυκής. 8^ο σ. 486. [αντίτυπα 2] [Φ.Η. σ. 134, 1805. 25.]

16. *Διδαχαί... Ηλιού Μηνιάτη*, διορθωθώσαι παρά Ν.Γ.Ι., Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου. 8^ο σ.8+406+2λ. [αντίτυπα 14] [Φ.Η. σ. 135, 1805.28. Γκίνη-Μέξα, Γ, σ. 420, *10059. Γ. Πλουμίδης, σ. 136, αριθ. 294.]

17. *Θεodώρου του Γαζή Γραμματικής Εισαγωγής Βιβλία τέσσερα*, διορθωθέντα παρά Ν.Γ.Ι. του Κυπρίου, Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου. 8^ο σ. 261+3λ. [αντίτυπα 10] [Φ.Η. σ. 141-142, 1805.47. Γκίνης-Μέξα, Α, σ. 57, αριθ. 348. Γ. Πλουμίδης, σ. 136, αριθ. 296.]

18. *Κωνσταντίνου Αρμενοπούλου... η Εξάβιβλος...* διορθωθέντων παρά Ν.Γ.Ι., Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου. 8^ο σ. ις+512 [αντίτυπα 19] [Φ.Η. σ. 146-147, 1805. 62. Γκίνης-Μέξα, Α, σ. 58, 355. Γ. Πλουμίδης, σ. 136-137, αριθ. 297.]

19. *Μηναιόν του Δεκεμβρίου εκκαθαρθέν* παρά Ν.Γ.Ι. αωέ, Ενετίησιν, Π. Θεοδοσίου. 4^ο σ. 280 Δίστηλο [αντίτυπα 10]. [Φ.Η. σ. 148, 1805.67.]

1806

20. *Λαυσαϊκόν ήτοι Βίβλος περιέχουσα Διηγήσεις ασκητικάς. Ανδρών και Γυναικών. Γιάνε Λαυσαϊκόν... Βενετικτέ, Ν. Γλυκής.* 4^ο σ.157+1λ. [αντίτυπα 12]. Στη σ. 157: «Νυν πρώτον Τύποις εκδοθέν, και επιμελώς διορθωθέν παρά του Ιερομονάχου Νικοδήμου Γεωργίδη του Κυπρίου. 21 Ιανουαρίου. 1807». [Φ.Η., σ. 185,1806.50. Γ. Βελουδής, σ. 255, αριθ. 929.]

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Συστηματικές προσεγγίσεις σε πτυχές του θέματος και πλούσια βιβλιογραφική τεκμηρίωση βλ. στον τόμο Αικατερίνη Κουμαριανού, Λουκία Δρούλια, Ενρο Layton, *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, Αθήνα 1986, και τη συναγωγή κειμένων του Φίλιππου Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, [εκδ. φροντίδα Α. Ματθαίου, Σ. Μπουρνάζος, Π. Πολέμη], *Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης*, Ηράκλειο 2005. Το προσωπικό ενδιαφέρον οδήγησε στην πολυετή αναζήτηση των εκδόσεων που αναφέρονται και στη μελέτη των περισσότερων, όπως και στη συγκέντρωση σχετικού αρχαιακού και πληροφοριακού υλικού. Αργότερα προέκυψε βεβαίως και η «εντολή» του... «Γραφείου Λογοτεχνικών Πληροφοριών», όπως και η ανάγκη για ετεροχρονισμένη έκφραση του συναισθήματος αλληλεγγύης προς συναδέλφους επιμελητές και διορθωτές εκδόσεων από το κατώφλι του 21^{ου} αιώνα.

2. Θωμά Ι. Παπαδόπουλου, *Ελληνική βιβλιογραφία (c. 1466-1800)*, τ. 1, Αθήνα 1984, όπου στις σσ. 699-709 ευρετήριο των τυπογραφείων της Βενετίας και των ελληνικών βιβλίων που τυπώθηκαν σ' αυτά.

3. Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Το βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, δ.δ., Αθήνα 1969. Γιώργος Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Μπούρας, 1987. Ν.Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, Αθήνα, Gutenberg, 1976.

4. Πρβλ. Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή, *Ο κυπριακός ελληνισμός της Διασποράς και οι σχέσεις Κύπρου-Βατικανού (1571-1878)*, Θεσσαλονίκη 2006, σσ. 71-73.

5. Γ.Σ. Πλουμίδης, ό.π., σ. 66.

6. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Ο Ιωάννης Βηλαράς και ο Ιωάννης Κρασσάς εν Βενετία», *Νέες Ελληνομνήμων*, 8 (30 Σεπτ. 1911) 315-352, ιδίως 321, 340, 341, 345. Άρτεμη Ξανθοπούλου-Κυριακού, *Η ελληνική κοινότητα της Βενετίας*, δ.δ., Θεσσαλονίκη 1978, 561. Γεώργιος Μοσχόπουλος, *Οι Έλληνες της Βενετίας*, Αθήνα 1980, 140.

7. Δημήτριος Σ. Γκίνης & Βαλέριος Γ. Μέξα, *Ελληνική βιβλιογραφία 1800-1863*, τομ. Α', 1800-1839. Εν Αθήναις, Γραφείο Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών, 1939, passim. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική βιβλιογραφία του 19^{ου} αιώνα. Α': 1801-1818*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1997, 64, 65, 66, 79, 94, 95, 104, 115, 116, 121, 125, 127, 132, 134, 135, 141, 142, 146, 147, 148, 185, 585.

8. Πρβλ. Ζ.Ν. Τσιρπανλή, ό.π., σ. 73.

Γιώργος Κ. Μύαρης

«Ενύπνιον» του Λουκιανού και Οτεντότισσες στην Πόλη:
σκηνοθετικές προϋποθέσεις στο «Όνειρον» των Λυρικών (1811)

...ο στερνός κι ο πρώτος,
κι εγώ κι εσύ, κι ο ανθός κι η καρμανιόλα, //
κι ο αρχαίος Αθηναίος κι ο Οτεντότος
(Παλαμάς, Σατιρικά Γυμνάσματα, Β' 8, στ. 5-7)

Οι κύριες σκηνοθετικές προϋποθέσεις του πεζού «Ονείρου» (που πρωτοδημοσιεύεται το 1811 μέσα στην πρώτη, βιενέζικη έκδοση των Λυρικών του Αθανάσιου Χριστόπουλου)¹ φαίνεται να είναι δύο.

1. Στην ενύπνια γλωσσική του σάτιρα ο ανώνυμος συγγραφέας θυμάται (και μιμείται συνειδητά) τον «αυτοβιογραφούμενο» Λουκιανό του «Ενυπνίου».² Αυτό δεν είναι, βέβαια, διόλου παράδοξο, ασυνήθιστο ή πρωτοποριακό: ο ώριμος Νεοελληνικός Διαφωτισμός (όπως, άλλωστε, και μεγάλο μέρος της λόγιας και της δημόσιας μεσαιωνικής και νεότερης γραμματείας μας ύστερα από τον πατριάρχη Φώτιο) ήταν θρεμμένος καλά από την παράδοση των δημιουργικών χρήσεων κειμένων του Λουκιανού, που είχαν γονιμοποιήσει από πολύ νωρίς και άλλες ευρωπαϊκές γραμματείες. Αλλά, όπως και να έχει, το σίγουρο είναι πως οι δύο γυναικείες μορφές του «Ονείρου» χρωστούν στην αφήγηση του Λουκιανού, τρέποντάς την όμως προς γελοιογραφική κατεύθυνση: οι αδελφές (πρεσβύτερη και νεότερη, πολυλογού και λιγομίλητη) ενσαρκώνουν τις αδελφές «Μιξοβάρβαρον/Μιξοσόλοικον Γλώσσαν» [=την κοραϊκή καθαρεύουσα]³ και «(Ιστορικήν) Ορθογραφίαν». Μένει να δει κανείς το γιατί οι μορφές αυτές στο «Όνειρον» δεν παίρνουν φυλετικά-σωματικά και εμφανισιακά-ενδυματολογικά χαρακτηριστικά συρομικρασιατικά, κωνσταντινουπολίτικα/χιώτικα ή και καστοριανά, αλλά νοτιοαφρικανικά.⁴

2. Το αρχικό τμήμα του «Ονείρου» είναι και το διασκεδαστικότερο και ζωηρότερο ως προς την «πλοκή/κίνηση» (στη συνέχεια το μπρίο μειώνεται και το κείμενο γίνεται πιο σχολαστικό και βαρύ, παρά την κοφτή και έντονη, συχνά, στιχομυθία και το ενδιαφέρον της επιχειρηματολογίας· το ξαφνικό τέλος της διαλογικής αφήγησης και του ίδιου του ονείρου έρχεται κάπως σαν λύτρωση για τον αφηγητή μα και για τον αναγνώστη – περίπου όπως και στον Απόκοπο του Μπεργαδή με το αδέξια γραμμένο, ή παραδομένο, τελικό κομμάτι του). Το «Όνειρον» ξεκινά με τεχνική που θα τη λέγαμε ανάλογη με την τεχνική που εφαρμόζει πολύ αργότερα ο Καβάφης στον «Καισαρίνα»:⁵

Πλαγιάζοντας εχθές εις το στρώμα μου και μην έχοντας όρεξη να κοιμηθώ, επήρα ένα βιβλίο, οπού έγραφε των Οτεντότων της Αφρικής τες συνήθειες. Και, φυλλολογώντας και αναγνώθοντας, έτυχα δυο εικόνες των Οτεντότισσων, ζωγραφισμένες με γραμμές κατά την συνήθειάν τους διάφορες, και έστεκα και τες παρατηρούσα περίεργα· κ' έτσι μ' επήρ' ο ύπνος, κι αποκοιμήθηκα.

Αμέσως κατόπιν το κείμενο εμφανίζει «ζωντανά» τις ίδιες τις μορφές της εικονογράφησης (του απροσδιόριστου ανθρωπολογικού/ εθνογραφικού ή περιηγητικού εντύπου), όχι όμως μέσα σ' ένα πλαίσιο καβαφικής ηδονικής, «νεκρομαντικής» σαδομαζοχιστικής οπτασίας ή έστω ονειρώξης, αλλά μέσα σε μιαν ατμόσφαιρα καθαρά ονειρική, όσο και απεχθή και απειλητική – έστω και σατιρικά – για τη σεξουαλική «ακεραιότητα» του αφηγητή.⁶

Έξαφνα βλέπω παρασταίνοντ' εμπροστά μου δυο γυμνές γυναίκες καταμουτζουρωμένες πατόκορφα κ' έρχονται καμαρωτά καμαρωτά και στρώνονται σιμά μου.

«Να ζείτε,» τες λέγω «ολίγο μακρύτερα! Τόσο θάρρος δεν το νοστιμύομαι». [...]

«Είναι» λέγω «ζέστη, και με στριμώνετε' κ' εγώ είμαι στενόχωρος κι ανάφτω». [...]

«Τη αληθεία» λέγω «όρεξην δεν έχω να σας γνωρίσω, τέτοιες που είσθε' μήπως είσθε γύφτισσες;». [...]

«Καλέ,» τες λέγω «δεν πηγαίνετε στον άνεμον κ' εσείς και το γάλα σας; Τί μ' ήρθετε εδώ και μ' ενοχλείτε;». [...]

«Εσείς» λέγω «κάλλος; Μ' αυτή τη μούρη;». [...]

«Οχ,» λέγω «σιώπα, και ξερνώ! Ότ', ύστερ' από τες τόσες ασχημάδες σου, λαλείς και μιαν γλώσσαν οπού μοιάζει ξερατικό!».

Λέγοντας αυτά, τες παρατηρούσα περιεργότερα: κ' έξαφνα, τί να ιδώ; Αυτήν μεν την μιαν, την πολύλογην, ως τον λαιμόν στοιβαγμένην αρμαθιές γενικές απόλυτες, δοτικές, απαρέμφατα, αύξησες, παραύξησες, διπλασιασμούς και άλλα τέτοια ιερογλυφικά: την άλλην δε πάλε, την σιωπηλήν, στιγμένην ζουνάρια ψιλές, δασείες, βαρείες, οξειές, περισπωμένες, ζευγάρια βήτες, κάπες, λάμδες και τα λοιπά γράμματα.

«Καλέ,» τες λέγω «δεν με λέγετε, τί ζώα είσθ' εσείς;». [...]

«Να σας γνωρίσει ο Χάρος,» λέγω «όχι εγώ! Εσείς είσθ' Ερινύες» και, λέγοντας, έφτυσα τρεις φορές στον κόρπον μου. [...]

«Ηξεύρετε δα,» λέγω «πολύ οπού με μέλει, αν μακριά θυμώσετε». [...]

«Ε,» λέγω «ειπέτε, να γλιτώσω από τα μούτρα σας!». [...]

Η περιγραφή δεν περιέχει απλώς έναν φυλετικό και εθνογραφικό προσδιορισμό: είναι και πολύ διαφορετική από την περιγραφή, π.χ., της άσχημης τερατώδους γυναίκας στη (λουκιάνειας, και πάλι, εμπνεύσεως) «Αληθή ιστορία» («Ανώνυμο του 1789»), η οποία εισάγεται με την εξής προειδοποίηση: «Μα, ω Άδη, τί φάντασμα, τί τεράστιον υπέπεσε εις τας αισθήσεις μας!» και, ύστερα από την ολοκλήρωση της εμφάνισής της, τρέπει σε πανικό ακόμα και διαβόλους. Πάντως ο «δυτικός/λευκός», σχεδόν «αποικιοκρατικός» λόγος του αφηγητή στο «Όνειρον» δεν θα πρέπει να ξένιζε κανέναν την εποχή του. Αν και δεν έχει ερευνηθεί το πότε ακριβώς εμφανίζονται στη νεοελληνική γραμματεία οι ιθαγενείς κτηνοτρόφοι Οτ(τ)εντότοι (Χόι-Χόι ή Χόι-Σαν) της νοτιοδυτικής άκρης της Αφρικής (της περιοχής του Ακρωτηρίου της Καλής Ελπίδας) – οι σποραδικές (και κυρίως ανθρωπογεωγραφικές ή παιδαγωγικές) εμφανίσεις Όττεντότων και Όττεντοτών στο περ. Ερμής ο Λόγιος (1813, 1814, 1816)⁷ δεν πρέπει να είναι οι πρώτες –, είναι βέβαιο πως ο μορφωμένος και πολύγλωσσος φαναριώτικος κόσμος της

εποχής ήταν βιβλιογραφικά (και, ίσως, και δημοσιογραφικά) ενήμερος για την κυρίαρχη, από τα τέλη του 17ου αι., αντίληψη της δυτικοευρωπαϊκής περιηγητικής και άλλης γραμματείας για τους «ζώδεις», «πανάσχημους» και «απωθητικά όσο και ελκυστικά ερωτικούς» γηγενείς νοτιοαφρικανούς με τα αλειμμένα με αρνίσιο λίπος και επίτηδες μαυρισμένα γυμνά πρόσωπα και σώματα, με τη ζωγραφική ή εγχάρακτη διακόσμηση των σωμάτων και τα ποικίλα περιλαίμια, ζώνες, βραχιόλια κτλ., με τα κρεμασμένα γυναικεία στήθη, την έντονη στεατοπυγία, τα υπερμεγέθη, προτεταμένα ή και επιμηκυμένα για «καλλωπιστικούς λόγους» αιδοία («οτεντοτική ποδιά»)⁸.

Έτσι δεν χρειάζεται να υποθέσει κανείς πως η πρωτοπρόσωπη αυτοδιηγητική περιγραφή του «νεαρού αρσενικού» του «Ονείρου» αντλεί και από άμεσες εμπειρίες μη βιβλιακές ή εικονογραφικές (δυνατότητες που θα είχε κανείς, π.χ., ήδη από τα 1810 στο Λονδίνο ή λίγο αργότερα στο Παρίσι, στις «παραστάσεις»/«εκθέσεις» των πρώτων «Αφροδιτών των Οτεντότων» σε αίθουσες και πάγκα, και κατόπιν σε πορνεία και μουσεία, της Δ. Ευρώπης).⁹ Μένει να ψάξουμε εκείνες τις (δημοφιλείς) εκδόσεις που θα μπορούσαν να είναι προσιτές στην Πόλη (ή τη γεωγραφικά άμεση σφαίρα επιρροής της) γύρω στα 1810-1811, και που θα ενδιέφεραν έναν νέο «φανατικό για γράμματα» και για δράση, ο οποίος από το 1812 στράφηκε σε ιατρικές και φυσικομαθηματικές σπουδές στην Κ. Ευρώπη (Βιέννη και Γερμανία): η πιθανότητα να βρούμε κάποτε κάποια ανάλογη λεκτική περιγραφή και τις «δύο» συγκεκριμένες «εικόνες των Οτεντότισσων» με την επιζωγραφισμένη ή χαραγμένη γραμμική και κυκλική σωματική διακόσμηση δεν είναι μικρή: σίγουρα είναι μεγαλύτερη από τη δυνατότητα να προφέρουμε κι εμείς τη μακρύτερη γερμανική λέξη (Hottentottenpotentantenattentat) με την ίδια ευχέρεια με την οποία την πρόφερε ο γερμανομαθής (συν τοις άλλοις) Γ. Π. Σαββίδης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το ζήτημα της απόδοσης του «Ονείρου» δεν φαίνεται να έχει λυθεί οριστικά, αν και ύστερα από τα στοιχεία και τις πειστικές παρατηρήσεις της Ε. Τσαντσάνογλου («Το πορτρέτο του Αθανάσιου Χριστόπουλου στην έκδοση των *Λυρικών* του 1833 και η πατρότητα του “Ονείρου”», στον τόμο *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων. Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά, Θεσσαλονίκη, «Παρατηρητής», 1994, σσ. 243-255*) είναι δύσκολο να μη συνδεθεί με τον νεαρό στα 1811, χρονιά της πρώτης του δημοσίευσης, Στέφανο Κανέ(λ)ο (1792-1823). Μια από τις διερευνημένες πηγές του «Ονείρου» είναι η *Γραμματική της Αιολοδωρικής, ήτοι της ομιλουμένης τωρινής των Ελλήνων γλώσσας* του Α. Χριστόπουλου, Βιέννη 1805: ακόμη, δεν μπορεί να αποκλειστεί ως πηγή κάποια εκφράσεων η χειρόγραφη, στα μέσα του 1811, θεατρική γλωσσική σάτιρα του Ιάκωβου Ρίζου Νερούλου *Κορακιστικά ή Διόρθωσις της Ρωμαϊκής Γλώσσας...* (πρωτοδημοσιευμένη στην Κωνσταντινούπολη το 1813): άρα το ανώνυμο κείμενο, που παρουσιάζεται στα *Λυρικά του Ευγ. Αρχ. Καμινάρη Κυρίου Αθανασίου Χριστοπούλου*, [Βιέννη] 1811 και Βενετία 1811, σσ. 5, 7-29, ως έργο ενός «φίλου» των χορηγών και εκδοτών του βιβλίου, Τζαννή Κοντουμά και Δρόσου Νικολάου, πρέπει να γράφτηκε μάλλον λίγο πριν από τον Νοέμβριο του 1811. Βλ. και Φ. Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία - Φυλλάδια*, τ. 1: 1801-1818, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1997, σσ. 125-126, 308-309, αριθ. 1805.2, 1811.41, 1811.42.

Έχω αναδημοσιεύσει το «Ονειρον» με βάση την αυθεντική πρώτη μορφή του, αλλά με εκσυγχρονισμό ορθογραφίας και στίξης, στην *Πεζογραφική Ανθολογία. Αφηγηματικός γραπτός νεοελληνικός λόγος*, τ. 2: *Από τη Γαλλική Επανάσταση ως τη δημιουργία του ελληνικού κράτους*,

Θεσσαλονίκη, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2001, διορθ. ανατύπ. 2003, σσ. 1035-1043.

2. Λουκιανός (ή Ψευδο-Λουκιανός), «Περί του Ευπνίου ήτοι Βίος Λουκιανού», 5-17: ενύπνια εμφάνιση στον (μαθητευόμενο, ακόμα) «παίδα»-αφηγητή δύο γυναικών, της ανασούμπαλης Ερμογλυφικής τέχνης με τα χαρακτηριστικά του λιθοξόου θείου του («ἦν [...] ἐργατική καὶ ἀνδρική καὶ αὐχηρὰ τὴν κόμην, τὼ χεῖρε τύλων ἀνάπλεως, διεζωσμένη τὴν ἐσθῆτα, τιτάνου καταγεμούσα, οἷος ἦν ὁ θεῖος ὁπότε ξέοι τοὺς λίθους») και της ευπαρουσίασης Παιδείας με τα αναμφισβήτητα γυναικεία χαρακτηριστικά («μάλα εὐπρόσωπος καὶ τὸ σῆμα εὐπρεπῆς καὶ κόσμιος τὴν ἀναβολὴν»), μέσα σε μια σκηνοθεσία έντονου σωματικού όσο και λεκτικού αγώνα τους για την απόσπαση του αφηγητή προς (αμφίσημη) «συνουσίαν» («τέλος δ' οὖν ἐφιάσι μοι δικάζειν ὁποτέρᾳ βουλοίμην συνεῖναι αὐτῶν»).

Θυμίζω πως μια από τις υποσχέσεις της Παιδείας στον φιλόδοξο νεαρό είναι και η εξής (ό.π., 11): «τοιαῦτά σοι περιθήσω τὰ γνωρίσματα ὥστε τῶν ὀρνῶντων ἕκαστος τὸν πλησίον κινήσας δείξει σε τῷ δακτύλῳ, "Οὗτος ἐκεῖνος" λέγων», πηγή τοῦ «Οὗτος Εκείνος» (1898, 1909) του Κωνσταντινουπολίτη-Αλεξανδρινού Καβάφη, με την υπαινικτική κατάληξη «ποιητικής» για τον υποτιθέμενο ανώνυμο Εδεσσηνό (ἀρα γείτονα του Σαμοσατέα) λογοτέχνη: «Μια σκέψις ὁμως παρευθὺς ἀπὸ τὴν αθυμία / τον βγάξει – το εξαίσιον Οὗτος Εκείνος, / που ἄλλοτε στον ὕπνο του ἄκουσε ο Λουκιανός».

3. Σημειώνω, πάντως, πως ο ὅρος «μιζοβάρβαρος γλώσσα» γνώρισε λίγο αργότερα μια περίεργη μετάλλαξη στην «αντικραϊκή» όσο και «αντιχουδαϊστική» *Μελέτη της Κοινῆς Ἑλληνικῆς Διαλέκτου* του Π. Κοδρικά (Παρίσι 1818), σσ. 244 και 261 κ.ε. («Μελέτη Γ', Μέρος Γ'. Περὶ Μιζοβαρβαρισμοῦ»), σημαίνει τὴ γλώσσα των δημῶν, πρωτότυπων και μεταφρασμένων-διασκευασμένων, λογοτεχνικῶν ἔργων των δυτικοκρατούμενων περιοχῶν, π.χ.: «Το μμιγμένον ἐκεῖνον χυδαῖκόν ἐκτρωμα, η παρ' ἡμῖν κοινῶς λεγομένη μιζοβάρβαρος γλώσσα δεν εἶναι ἡ κοινὴ γλώσσα του γένους μας. Εἶναι γλώσσα του Ερωτοκρίτου και του Μπερτόλδου. ἐκτρωμα δυσειδές, δυσειδεστέρων ἐκτρωμάτων ἀπόγονον...». Βλ. και Χρ. Παπάζογλου, «"Démotique": Δημοτική (γλώσσα) et Δημοτικά (τραγούδια)...», *Μολυβδοκονδυλο-πελεκητής* 3 (1991 [=1992]) 15-29.

4. Σίγουρα τα χαρακτηριστικά αυτά δεν ταυτίζονται με εκείνα των δύο ημίγυμνων (και ὄχι γυμνῶν) δύσμορφων και μάλλον ηλικιωμένων γυναικῶν με διόλου αφρικανικά χαρακτηριστικά, που παρουσιάζει χαλκογραφία του τ. 1 της παρισινῆς επανέκδοσης των *Λυρικῶν* στα 1833 να μιλοῦν με έντονο τόνο στον καθισμένο σε υπαίθρια πέτρα (!) και ὄχι ξαπλωμένο στο στρώμα του αφηγητή του «Ονειρόν» βλ., πρόχειρα, Ε. Τσαντσάνογλου, ὁ.π., σμ. 1, σ. 255.

Για τὴν καταγωγή του Κανέλου ὑπάρχει διαφωνία στη βιβλιογραφία: ἐνῶ ἡ Ε. Τσαντσάνογλου τον θέλει Κωνσταντινουπολίτη (τὴν ἀκολούθησα στην *Πεζογραφικὴ Ἀνθολογία*, ὁ.π., σμ. 1), ἄλλοι μελετητές τον εμφανίζουν ὡς Χιώτη.

5. Κ. Π. Καβάφης, «Καισαρίων», στ. 1 κ.ε.: «Ἐν μέρει για να εξακριβώσω μια εποχή, / ἐν μέρει και τὴν ὥρα να περάσω, / τὴν νύχτα χθες πῆρα μια συλλογὴ / ἐπιγραφῶν των Πτολεμαίων να διαβάσω. / [...] // Ὅταν κατόρθωσα τὴν εποχή να εξακριβώσω / θ' ἄφηνά το βιβλίο αν μια μνεῖα μικρὴ, κι ἀσήμαντη, του βασιλέως Καισαρίωνος / δεν εἶλκυε τὴν προσοχὴ μου ἀμέσως..... // [...]».

6. Ἀπομονώνω μόνον τα δρώμενα και λεγόμενα του ἀνδρικού προσώπου τῆς τριπρόσωπης «σκηνῆς» ὡς πρὶν ἀπὸ το σημεῖο τῆς πρώτης «αυτοσύστασης-δημηγορίας» τῆς «Μιζοβαρβαρόν/Μιζοσολοικῶν Γλώσσης», μιας ἀπὸ τὴς υποτιθέμενες δύο «τροφούς»/παραμάνες του αφηγητή.

7. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, *Τα ἑλληνικά προεπαναστατικά περιοδικά. Ἑυρετήρια. Β'.* «Ἐρμῆς ο λόγιος» 1811-1821, Ἀθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 1976, σ. 178 (τ. 3, 155 =τεύχ. τῆς 10/15.8.1813· 4, 132 =τεύχ. 7 του 1814, γραμμ. 24.11.1814· 6, 36 =τεύχ. 3-4 τῆς 1. και 15.2.1816). Σημειώνουμε πως ο Στ. Κανέλος ἀρχίζει να ἀρθρογραφεῖ στο περιοδικό μόνον ἀπὸ τον τ. 6 κ.ε.

Πάντως ἀργότερα, στη νεοελληνικὴ λογοτεχνία του τέλους του 19ου και των ἀρχῶν του 20οῦ αἰ., ἡ λειτουργία των Οτεντότων σχετίζεται με τὴν ἀντιπαράθεση πολιτισμοῦ/ομορφίας και βαρβαρότητας/ασχήμιας και ὄχι με τὴν ἀντιδιαστολὴ ευγλωττίας και ἰδιάζοντα τρόπον ἀρθρωσης των ἰθαγενῶν τῆς τότε Γερμανικῆς Νοτιοδυτικῆς Ἀφρικῆς και τῆς σημερινῆς Ναμίμπιας, ὅπως πιστεύει ο Ε. Α. Κοκόλης, *Κωστής Παλαμάς, Σατιρικά Γυμνάσματα. Νέα σχολιασμένη ἔκδοσις*, Ἀθήνα, «Μεταίχιμο», 2005, σ. 115.

8. Ἀρκετὴ περιηγητικὴ και ἀνθρωπολογικὴ-φυσιολογικὴ βιβλιογραφία (ξεχωρίζω τὴ συμβολὴ των Fr. Leguat, 1698 κ.ε., Ρ. Kolb, 1731, J. Fr. Blumenbach, 1776 κ.ε., W. Guthrie, 1785,

Fr. Le Vaillant, R. Percival, 1798, J. Barrow, 1801, κ.ά.) συζητείται στο πρόσφατο βιβλίο της S. Jordan, *The Anxieties of Idleness. Idleness in Eighteenth-Century British Literature and Culture*, Lewisburg, Bucknell University Press, 2007, ενώ στην καρδιά του θέματος οδηγεί το άρθρο του Fr.-X. Fauvelle-Aymar, «L'Invention du Hottentot: histoire du regard occidental sur les Khoisan (XVe-XIXe siècle)», *Africa* 73 (2003).

9. Το παράδειγμα της περίφημης «μικρής Σάρας» Μπάαρτμαν (Sarah ή Saartjie Baartman, περ. 1789-29.12.1815) είναι το πιο διάσημο, μα όχι και το μοναδικό. Ο Κανέλος θα μπορούσε να είχε δει από κοντά τη Σάρα και τη συντρόφισσά της, μόνον αν είχε φύγει για την Ευρώπη πριν από το (μαρτυρημένο) 1812: ο ναυτίατρος A. Dunlop είχε φέρει τις δύο (πιθανότατα) Οτεντότισσες στο Λονδίνο το 1810, και η Σάρα άρχισε να δείχνει, σε μικρή σκηνή του Piccadilly Circus, ως αξιοθέατα, τα στεατοπυγικά κάλλη και τα επιμηκυμένα χείλη του αιδοίου της, ενώ από το 1814 μεταφέρθηκε για παρόμοιο «τσίρκο» στο Παρίσι. Η βιβλιογραφία γι' αυτήν την «Αφροδίτη των Οτεντότων» και τις μεταγενέστερες τύχες μελών του σώματός της ως την επαναφορά και την ταφή τους στη Νοτιοαφρικανική Δημοκρατία (2002) είναι τεράστια· βλ., πρόχειρα, και την ιστοσελίδα www.carlagirl.net/research/venbib.html

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Η άφιξη του Κάλβου στην Κέρκυρα

Ακριβής ημερομηνία της αφίξεως του Ανδρέα Κάλβου στην Κέρκυρα δεν είχε βρεθεί μέχρι τώρα, από όσα μπορούμε να γνωρίζουμε. Ο Λεύκιος Ζαφειρίου, ο συστηματικότερα ασχοληθείς με τα στοιχεία του βίου και του έργου του, στηριγμένος μάλλον στον Κωνστ. Σολδάτο, αναγράφει απλώς στο βιβλίο του, στο έτος 1826:¹ *Αύγουστος (;): Εγκατάσταση του Κάλβου στην Κέρκυρα*. Σε πρόσφατη συστηματική αναδίφησή μας στα Γενικά Αρχεία Κερκύρας στο πλαίσιο ευρύτερης έρευνας για τον Ανδρέα Κάλβο, στο Βιβλίο των Αφίξεων στο νησί, του έτους 1826 (ΓΑΚ-ANK, Εκτελεστική Αστυνομία 720), και συγκεκριμένα στην εγγραφή 430, διαφωτίζεται μία ακόμη πτυχή της ζωής του, πολύ σημαντική για τη μόνιμη εγκατάστασή του στην Ελλάδα, στην Κέρκυρα ειδικότερα, και για τη διδασκαλία του στην Ιόνιο Ακαδημία: διαλευκαίνεται έτσι ένα ακόμη ζητούμενο για τον ποιητή. Στην τυπική αυτή εγγραφή αναφέρονται τα εξής:

Agosto 26 / Andrea Kalvos qm Giovanni / Zante / Napoli di Romania
Επομένως, τον Αύγουστο όντως, και ακριβώς πλέον στις 26 Αυγούστου του 1826,² ο Ανδρέας Κάλβος τού ποτε Ιωάννου, κατά το τυπικό της εγγραφής, εκ Ζακύνθου καταγόμενος [αφικνείται στην Κέρκυρα], προερχόμενος εκ Ναυπλίου.

Ενδιαφέρον για την ιστορική τεκμηρίωση, αλλά και για τη βαθμιαία διαμόρφωση της εικόνας των γεγονότων, στα οποία ενεπλάκη ο Κάλβος, καθώς και για τα πρόσωπα, με τα οποία σχετίστηκε, έστω και πρόσκαιρα, έχουν οι τρεις ακριβώς πρότερες της δικής του εγγραφής, οι κατά σειρά 427, 428 και 429, με ίδια ημερομηνία άφιξης, που τις παραθέτουμε κατωτέρω αντιστοίχως:

Agosto 26 / Sottiri Missineso do³ Londo / Vostitsa / Napoli di Romania / d'anni

10, nell'Università

Agosto 26 / Milziade Missineso do Londo / Vostitsa / Napoli di Romania / d'anni
8, nell'Università

Agosto 26 / Marco Missineso do Londo / Vostitsa / Napoli di Romania /
nell'Università

Είναι μάλλον αναμενόμενο εκ του πατρωνύμου (αν όντως πρόκειται περι τέτοιου), ότι πρόκειται για τρία αδέρφια, καταγόμενα από τη Βοστίτσα, παλαιά ονομασία του Αιγίου· αναφέρεται δε και η ηλικία τους πλην του τρίτου, που μάλλον θα είναι και το μικρότερο, αν ληφθεί υπόψη η σειρά καταγραφής τους και η πιθανή αδυναμία να γνωρίζει το ίδιο την ηλικία του. Τόπος προορισμού τους το Πανεπιστήμιο («nell'Università»). Δεν θα αναφερθούμε στα γεγονότα του Ναυπλίου, που είναι γνωστά, ούτε στη μετάβαση του Ανδρέα Κάλβου εκεί, επίσης μαρτυρημένο γεγονός. Προς το παρόν θα πούμε με επιφύλαξη ότι ίσως πρόκειται για ορφανά ή προσφυγόπουλα ή και παιδιά χωρίς κάποιο ιδιαίτερο πρόβλημα, που στάλθηκαν να σπουδάσουν στην Κέρκυρα. Θα έμεναν οικότροφα στο Εφηβείο της Ιονίου Ακαδημίας; Ο Κάλβος τα συνόδευσε; Ορίστηκε ως προστάτης τους; Πρόκειται για εικασίες που χρήζουν έρευνας, την οποία και έχουμε αρχίσει.

Το όνομα Μεσσηνέζης, πάντως, μας είναι γνωστό στις αρχές του 20ού αιώνα στην Κέρκυρα. Υπήρξε φαρμακοποιός Μεσσηνέζης, που είχε, μάλιστα, συγγένεια εξ αγχιστείας με τον Επιθεωρητή και γνωστό λογοτέχνη Αντώνη Τραυλαντώνη. Να ήταν άραγε απόγονος κάποιου από εκείνους τους τρεις Μεσσηνέζηδες ή Μισσηνέζηδες από το Αίγιο, που επιβιβάστηκαν στο ίδιο πλοίο με τον Κάλβο;⁴

Παρεμπιπτόντως, αξίζει να λεχθεί ότι για διάστημα αρκετών μηνών πριν και μετά τις προκαταγραφείσες δεν υπάρχει εγγραφή αφίξεως από το Ναύπλιο (ίσως λόγω των πολεμικών γεγονότων και του αποκλεισμού),⁵ πράγμα που δηλώνει ότι η άφιξη του Κάλβου και των τριών (προστατευομένων ή απλώς συνοδευομένων από αυτόν ή και απλώς συνταξιδευόντων μαζί του) αγοριών αποτελεί αξιοπρόσεκτο γεγονός, πέραν της επιβεβαίωσης της σχέσης του Κάλβου με την Ιόνιο Ακαδημία. Διότι μόνο τυχαία δεν μπορεί να είναι η άφιξη μαζί του των τριών παιδιών με ειδικά δηλωμένο τόπο προορισμού το Πανεπιστήμιο, δηλαδή την Ακαδημία. Ταυτόχρονα, η διαμονή τους στον χώρο του Πανεπιστημίου εξασφάλιζε στους ανήλικους Αιγιώτες καλύτερες συνθήκες διαβίωσης σε σχέση με τους πρόσφυγες από την ηπειρωτική Ελλάδα.

Και κάτι ακόμη περί Μεσσηνέζηδων: α) Ο Γιάννης Βλαχογιάννης στην ανεκδοτολογική *Ιστορική ανθολογία* του κάνει μνεία του Ιωάννη Μεσσηνέζη, που έξω από το Παλάτι τάχθηκε με το μέρος του Όθωνα την 3η Σεπτεμβρίου του 1843.⁶ β) Πλησιέστερα στα πράγματα βρίσκεται η πληροφορία μας, απόρροια έρευνας σε κερκυραϊκές ληξιαρχικές πράξεις, σύμφωνα με την οποία από το 1842 αναφέρεται πως ζει στη Γαρίτσα της Κέρκυρας κάποιος Στυλιανός Μεσσηνέζης, τού ποτε Θεοδώρου, παντρεμένος με την Κερκυραία

Ελένη Γράφα, και ηλικίας τότε γύρω στα τριάντα δύο. Αν δεν θυμίζει τίποτε το βαπτιστικό όνομά του, όμως δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο το γεγονός ότι ένα από τα παιδιά του, ένας γιος του, γεννημένος στα 1846,⁷ φέρει το όνομα Μιλτιάδης. Μιλτιάδης ήταν και ο δεύτερος των τριών αγοριών που κατέπλευσαν από το Ναύπλιο στην Κέρκυρα μαζί με τον Κάλβο.

Ως προς τους οικότροφους της Ακαδημίας, ο G.P. Henderson⁸ κάνει λόγο για συντήρηση σπουδαστών και οικονομική στήριξή τους. Ο ίδιος αναφέρεται στο Εφηβείον, το προπαρασκευαστικό φυτώριο δηλαδή των νεανίσκων που θα σπούδαζαν αργότερα στην Ακαδημία (σ. 49 και 57, όπου επισημαίνει, μάλιστα, ότι κατά τη σχολική χρονιά 1824-1825 ο αριθμός των μαθητών του αυξήθηκε θεαματικά από 60 σε 176). Επίσης, μας πληροφορεί (σ. 69) ότι ο Γκίλφορντ (ο οποίος είχε δείξει, σημειωτέον, ενεργό ενδιαφέρον για τους πρόσφυγες και τους αιχμάλωτους της επαναστατημένης Ελλάδας),⁹ ζητώντας από την Κυβέρνηση τον διορισμό του Κάλβου, βεβαίωνε αυτήν ότι θα τον πλήρωνε ο ίδιος ως δάσκαλο στο Εφηβείο και ως επόπτη των σπουδαστών.

Τέλος, ως προς την καταγραφή «nell' Università», τη μνεία δηλαδή της Ιονίου Ακαδημίας και ως Πανεπιστημίου, ο ίδιος ο Henderson αναφέρει αναλυτικά το σκεπτικό της διπλής αυτής ονομασίας, που εξηγεί πειστικά και την αναφορά των ανωτέρω εγγραφών.¹⁰ Εξάλλου, και η *Gazzetta degli Stati Uniti delle Isole Ionie* αναφέρεται κατ' επανάληψη σε Università Ionia ή Ιόνιον Πανεπιστήμιον.

Όπως και να έχουν τα πράγματα και παρά τις εικολογίες που καταγράψαμε, το βέβαιο και το σημαντικό είναι ότι ο Ανδρέας Κάλβος αφίχθηκε στην Κέρκυρα στις 26 Αυγούστου του έτους 1826.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ο βίος και το έργο του Ανδρέα Κάλβου (1792-1869). Εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2006, σ. 96.
2. Ο Κωνστ. Σολδάτος σε ομιλία του, το 1960, ανέφερε ως ημερομηνία άφιξης του την 24^η Αυγούστου του 1826, χωρίς να κατονομάσει την πηγή του. Βλ. Κωνσταντίνος Ε. Σολδάτος, «Ανδρέας Κάλβος», στον *Πόρφυρα*, τχ. 64-65 (1993), σ. 287-302: 294. Ο ίδιος ερευνητής, το 1960 πάλι, ανέφερε ότι «το φθινόπωρο του 1826 ο Κάλβος από το Ναύπλιο πήγε στην Κέρκυρα». Βλ. Κωνστ. Σολδάτος, «Ανδρέας Κάλβος. Από τη Γενεύη στην Κέρκυρα. Διδάκτωρ Φιλοσοφίας. Η πρώτη καθηγεσία του στην Ιόνιο Ακαδημία (1826-1827)», *Επτανησιακή Πρωτοχρονιά* (1960), σ. η' -κ' και 1-24:12.
3. Πρόκειται για τη σύντμηση do=detto, που θα το αποδίδαμε: του λεγόμενου Λόντου.
4. Είμαστε επιφυλακτικοί, λόγω των αδιασταύρωτων ακόμη στοιχείων μας, για την χιώτικη καταγωγή οικογένεια Μεσσηνέζη, στην οποία έχει στραφεί η έρευνά μας. Έτσι, με επιφυλάξεις, αν και τα επόμενα έχουν το κύριο ενδιαφέρον, μπορούμε να αναφέρουμε πρόδρομα ότι εγκαταστάθηκε στο Αίγιο, προερχόμενη από την Πόλη. Ο Λέων Μεσσηνέζης, πρόκριτος, έμπροσς στο επάγγελμα, εγκαταστάθηκε στη Βοστίτσα το 1811. Εκεί νυμφεύθηκε την κόρη του Σωτηράκη Λόντου Μαρία. Ότι το ένα αγόρι λέγεται Σωτήρης δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο. Στη Φιλική Εταιρεία τον μήσε ο Ανδρέας Λόντος, έλαβε μέρος στη μυστική συνάντηση της Βοστίτσας, πολέμησε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και έζησε την πολιορκία του Μεσολογγίου. Το ενδιαφέρον για την περίπτωση μας είναι ότι δύο από τα παιδιά του έφεραν τα ονόματα Σωτήριος και Μιλτιάδης. Αν πρόκειται για τα ίδια παιδιά που πήγαν στην Κέρκυρα, δεν ήταν ορφανά αλλά ίσως είχαν σταλεί εκεί για να προστατευθούν και να σπουδάσουν. Το αναφερόμενο στην καταγραφή μας όνομα Λόντος απέχει από το Λέων για να

- θεωρηθεί ως πατρώνυμο των παιδιών, αποδίδει δε επακριβώς το επίθετο του Λόντου. Ωστόσο, δεν είναι σπάνιο το φαινόμενο της παραποίησης των ονομάτων ή της λανθασμένης απόδοσής τους στο Βιβλίο των Αφίξεων. Το πιθανότερο είναι να πρόκειται για παιδιά του Λέοντα Μεσσηνέζη και εγγόνια του Λόντου και να αναφέρεται αντί του πατρωνύμου το επίθετο του γνωστού παππού τους (του γνωστού Λόντου ελεύθερα). Βέβαια, αν αποδειχθεί κάποια ιδιαίτερη σχέση του Κάλβου με τη γνωστότατη οικογένεια Λόντου ή την οικογένεια Μεσσηνέζη θα έχει ενδιαφέρον, κυρίως για τις σχέσεις του ποιητή με σημαντικά πρόσωπα της Επανάστασης.
5. Υπενθυμίζουμε ότι η Επανάσταση διερχόταν κρίσιμες ώρες κατά το συγκεκριμένο διάστημα, εφόσον ο Ιμπραήμ είχε εισβάλει στην Πελοπόννησο, το Μεσολόγγι είχε πέσει και είχαν αρχίσει οι εμφύλιες διαμάχες. Τα γεγονότα αυτά είχαν προκαλέσει μεγάλο κύμα προσφύγων προς την Επάνησο. Για τη λεπτομερή παρουσίαση των συμβάντων και των συνθηκών αυτών βλ. David W. Wringley, *The diplomatic significance of Ionian neutrality, 1821-1831*. New York, Peter Lang, 1988, κυρίως τις σ. 200-218.
6. Ειδικότερα, για την προσωπικότητα του εν λόγω Μεσσηνέζη, που μάλλον δεν σχετίζεται με τους εγκατασταθέντες στην Κέρκυρα, βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* της Εκδοτικής Αθηνών, τ. ΙΓ', σ. 223-228, 232, 238, 283 και 325.
7. Βλ. ΓΑΚ-ΑΝΚ, *Ληξιαρχικές Πράξεις, Γεννήσεις 1846Α, καταχώριση 537*.
8. *Η Ιόνιος Ακαδημία*, μετάφρ. Φ.Κ. Βώρου, έκδ. του Κέντρου Ερεύνης και Διεθνούς Επικοινωνίας «Ιόνιος Ακαδημία», Κέρκυρα 1980, σ. 36.
9. Βλ. Wringley, *The diplomatic significance of Ionian neutrality*, ό.π., σ. 193.
10. Βλ. *Η Ιόνιος Ακαδημία*, ό.π., σ. 38.

Θεοδόσης Πυλαρινός & Κώστας Καρδάμης

Βιογραφικά στοιχεία για τη Susan Fortune Ridout, μαθήτριά του Ανδρέα Κάλβου

Η Susan Fortune Ridout (1793-1857), μαθήτριά του Ανδρέα Κάλβου στο Λονδίνο κατά την περίοδο 1817-1819, μας ήταν γνωστή έως τώρα μόνο από την αλληλογραφία της με τον ποιητή, την οποία δημοσίευσε το 1963 ο Mario Vitti στο βιβλίο του *Πηγές για τη βιογραφία του Κάλβου (Επιστολές 1813-1820)*. Το επιστολικό υλικό εναπόκειται στη Βατικανή Βιβλιοθήκη, απ' όπου το ανέσυρε ο Vitti το 1959.

Σήμερα γνωρίζουμε αρκετά βιογραφικά στοιχεία για τη Susan Ridout, τα οποία έχουν έρθει στο φως ύστερα από έρευνα μέσω του διαδικτύου, από τον Σεπτέμβριο έως τον Δεκέμβριο του 2008. Οι νέες αυτές πληροφορίες, μαζί με όσες αντλούνται από την αλληλογραφία, συνθέτουν ένα βιογραφικό corpus της μαθήτριάς (και πιθανόν αρραβωνιαστικιάς) του Ανδρέα Κάλβου, για την οποία ελάχιστα γνωρίζαμε.

Τα γράμματά της παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για τον ζακύνθιο ποιητή, οι οποίες αναφέρονται σε ένα λανθάνον ποίημά του, στις διαλέξεις του για την ελληνική γλώσσα, στη συγγραφική δραστηριότητά του, στον θάνατο της γυναίκας του Maria Theresa Josephine Thomas, λίγους μήνες μετά τον γάμο τους το 1819, σ' ένα ταξίδι του στην Αίγυπτο κ.ά. Επιπρόσθετα, στα γράμματα της Susan Ridout υπάρχουν αναφορές στην οικογένειά

της, στον πατέρα, στη μητέρα και στα αδέρφια της. Ακριβώς αυτές οι πληροφορίες αποτέλεσαν τη βάση, πάνω στην οποία στηρίχτηκε η έρευνα. Ωστόσο, χωρίς τη βοήθεια της γιατρού Karen Francis από το Garddifi, η προσπάθεια αυτή θα έμενε ημιτελής.

Πατέρας της Susan Ridout ήταν ο Charles Vie Ridout, έμπορος υφανμάτων, ο οποίος γεννήθηκε το 1753 και βαφτίστηκε στο Folke (Dorset) στις 19 Μαΐου 1753. Παντρεύτηκε τη Jane Smith στο Λονδίνο στις 19 Οκτωβρίου 1784. Πέθανε στο Bristol το 1815 και η κηδεία του έγινε στην ίδια πόλη.

Το ζεύγος Ridout απέκτησε εννιά παιδιά, έξι κορίτσια και τρία αγόρια. Η Susan, τρίτο παιδί της οικογένειας, γεννήθηκε στις 5 Δεκεμβρίου 1793 στο Bristol και βαφτίστηκε στις 9 Οκτωβρίου 1795 στην εκκλησία St Mary le Port στην ίδια πόλη. Στην ίδια εκκλησία βαφτίστηκαν άλλα τέσσερα αδέρφια της, η Jane Vie (1786), η Elizabeth (1793), η Henrietta (1797) και η Martha (1799).

Η Susan Ridout, η οποία τελικά δεν παντρεύτηκε, πέθανε στο Brighton (5, Old Steine) στις 23 Αυγούστου 1857, ύστερα από σοβαρή ασθένεια (χρόνια καρδιακή πάθηση, ρευματισμοί, σοβαρά προβλήματα περικαρδίου τις τελευταίες οκτώ εβδομάδες), και θάφτηκε στο κοιμητήριο της αγγλικανικής εκκλησίας St Mary Magdalene, η οποία ανοικοδομήθηκε το 1838 στο South Holmwood (Surrey). Σύμφωνα με την επίσημη απογραφή, το 1851 ζούσε στο Λονδίνο, όπου διηύθυνε σχολείο θηλέων με οικοτροφείο στην οδό Hamilton Terrace 61-63, St Marylebone (Middlesex). Είναι πολύ πιθανόν να διέμενε ακόμη στην αγγλική πρωτεύουσα, όταν ο Κάλβος επέστρεψε στο Λονδίνο, όπου θα γίνει ο γάμος του τον Φεβρουάριο του 1853 με τη Charlotte Augusta Wadams.

Στις 19 Ιανουαρίου 1857 η Susan Ridout έκανε τη διαθήκη της στο Wareham (Dorset), με την οποία προφανώς κληροδότησε την ακίνητη περιουσία της στην αδερφή της Elizabeth και τον γιο της. Όμως, άφησε μέρος της περιουσίας της και σε τρεις φίλες της, από τις οποίες η μία, η Emma Witham, ήταν σύζυγος του ιερέα Edmund Dawe Witham, ο οποίος μερίμνησε να γίνει η κηδεία της στην αγγλικανική εκκλησία St Mary Magdalene στο South Holmwood, ένα χωριό νότια του Λονδίνου, κοντά στο Dorking. Το βιβλίο *Letters to a young governess, on the principles of education, and other subjects connected with her duties*, που τυπώθηκε το 1840 στο Λονδίνο από τον Edmund Fry, ανήκει κατά πάσαν πιθανότητα στη Susan Ridout.

Σημείωση: Ευχαριστώ την Ελένη Μόλλισον για τη βοήθειά της.

Λεύκιος Ζαφειρίου

Στην ηλεκτρονική σελίδα των *Μικροφιλολογικών* (<http://microphilologica.blogspot.com>) έχουν καταχωριστεί επιστολή του Ξ.Α. Κοκόλη προς το περιοδικό και σχετική απάντηση του Γιώργου Κεχαγιόγλου.

«Ὡς ἐν πολυτίμῳ κυψέλῃ ἡ μητρικὴ μου καρδιά ἐναπεταμίευσεν...»
Γεώργιος Σιβιτανίδης, *Μητρικὴ κληρονομία ἢτοι Συμβουλαὶ μητρός πρὸς
θυγατέρα* (1868)

Ὁ Γεώργιος Σιβιτανίδης (1840-1920), γνωστός ὡς ὁ συγγραφέας τοῦ πρώτου ἐντύπου κυπριακοῦ δράματος *Ἡ Κύπρος καὶ οἱ Ναῖται* (1869), ἓνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευσή του πρὸ πάντων βιβλίου ἐξέδωκε τὸν παραινεντικό λόγο¹ *Μητρικὴ κληρονομία ἢτοι Συμβουλαὶ μητρός πρὸς θυγατέρα*, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, Ἐκ τοῦ Ἑλληνικοῦ Τυπογραφείου «Τὸ Ἀρκάδιον», 1868 (στο ἐξή: *Μητρικὴ κληρονομία...*), ἔργο τοῦ ὁποῖο, μολονότι ἦταν γνωστό ἀπὸ τὴ βιβλιογραφικὴ ἔρευνα,² παρέμενε μέχρι στιγμῆς ἀσχολίαστο. Προτοῦ ἐπιχειρηθεῖ μιὰ πρώτη ἀπόπειρα σχολιασμοῦ του, ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἐκκρεμεῖ ἀκόμη νὰ γίνῃ μιὰ ἐμπεριστατωμένη (καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀκανθώδης, ἐπίπονη καὶ μακρόχρονη) ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴ ζωὴ τοῦ ἐν πολλοῖς ἀγνωστοῦ σε μᾶς Γ. Σιβιτανίδη, ὁ ὁποῖος «ἐκ Λεμεσοῦ ὀρμώμενος» σπούδασε νομικά στὴν Ἀθήνα, ἐξῆσε γιὰ ἓνα διάστημα στὴν Ἀλεξάνδρεια, ὅπου ἐξέδιδε τὶς ἐφημερίδες *Μέμφις* καὶ *Χρηματιστήριον*, καὶ ἀργότερα σταδιοδρόμησε στὴν Ἑλλάδα, ἀρχικὰ ὡς ἐκδότης τῆς ἐφημερίδας *Τηλέγραφος*³ καὶ ἔπειτα ὡς νομάρχης καὶ βουλευτῆς.⁴

Στο ἐξώφυλλο τοῦ βιβλίου *Μητρικὴ κληρονομία...* ποῦ εἶναι τυπωμένο σε σχῆμα 80 (80 σσ.) προτάσσεται ὡς προμετωπίδα (motto) μιὰ ρῆση ποῦ ἀποδίδεται στὸν στωικὸ φιλόσοφο Ζήνωνα τὸν Κιτιέα: «Ὁμολογουμένως τῆ φύσει ζῆν, τούτέστι κατ' ἀρετὴν ζῆν», στὴν ὁποία συμπυκνώνεται ἡ ἠθοπλαστικὴ συγγραφικὴ πρόθεση, ποῦ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς κορσσιακῆς νεότητος γιὰ ἐνάρετη ζωὴ. Ἡ διδακτικὴ διάσταση τοῦ κειμένου εἶναι βέβαια ἐμφανῆς καὶ στὸν τίτλο, στὸν ὁποῖο οἱ συμβουλές τῆς μητέρας πρὸς τὴν κόρη τῆς σημασιοδοτοῦνται ὡς πολυτίμη παρακαταθήκη (βλ. τὸ σῆμα «κληρονομία»).

Ἡ συγγραφικὴ πρόθεση διευκρινίζεται περισσότερο στὸν σύντομο πρόλογο τοῦ παραινεντικού πεζογραφήματος, ποῦ παρατίθεται μετὰ τὴν ἀφιερωματικὴ σελίδα.⁵ Προλογίζοντας τὸ ἔργο του ὁ συγγραφέας (σ. 5) υπογραμμίζει τὴν παιδευτικὴ τοῦ διαστάση καὶ τὸ διαχωρίζει ἀπὸ τὶς «μυθιστορικὲς μεταφράσεις» οἱ ὁποῖες, ὅπως υποστηρίζει, συντελοῦν στὴ χαλάρωση τῶν ἠθῶν τῆς «ἀνθηρᾶς» νεολαίας, ποῦ «μετ' ἀπληστίας τρυφᾶ εἰς τὰ θέλητρα τῶν συγκινήσεων τούτων». Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐκφράζει τὸν φόβο ὅτι τὸ πόνημά του «θέλει ἴσως θεωρηθῆ ὡς ἀηδὴς ψυχρολογία βαρύνουσα τὸ πνεῦμα», γιὰ τὸν ὅτι οἱ νέοι συνήθως ἀποστρέφονται «τὴν αὐστηρὰν γλώσσαν τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ καθήκοντος», ὁμῶς ἐλπίζει ὅτι ἔστω καὶ ἐλάχιστοι γονεῖς θὰ ἐκτιμῆσουν τὴν πρόθεση καὶ τὸν ὠφέλιμο σκοπὸ του. Ὡστόσο, ὁ φόβος τοῦ συγγραφέα ὅτι τὸ κείμενό του ἐνδέχεται νὰ θεωρηθεῖ ἀνιαρό καὶ ψυχρὸ ἀποδεικνύεται ὑπερβολικός, ἐπειδὴ οἱ παραινέσεις δὲν ἐκφέρονται ἀπὸ ἓναν συγγραφικὸ ἀφηγητὴ⁶ ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ετοιμοθάνατη μητέρα με ἀποδέκτη τὴν πεντάχρονη κόρη τῆς με τὴν τεχνικὴ αὐτὴ προσδίδεται σε ἀρκετὰ σημεῖα τοῦ πεζογραφήματος ἡ θερμότητα τῆς μητρικῆς στοργῆς ποῦ συγκινεῖ τὸν ἀναγνώστη.

Στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ παραινεντικού λόγου (σσ. 7-10) ἡ μητέρα ἀπευθύνεται στὴν περιπόθητη θυγατέρα τῆς καὶ ἐξηγεῖ ὅτι ὁ λόγος ποῦ τὴν ὠθήσει νὰ γράψῃ αὐτὰ τὰ

λόγια είναι η επίγνωση πως σε λίγο καιρό θα εγκαταλείψει τα εγκόσμια και έτσι αυτή θα στερηθεί τη μητρική μέριμνα.⁷ Όμως, αν και γνωρίζει ότι θα πεθάνει, δεν χάνει την πίστη της στη θεία δικαιοσύνη και πρόνοια και προτρέπει με έκδηλη συγκίνηση την κόρη της να διαβάσει, όταν μεγαλώσει, τις συμβουλές της, αφού πιστεύει ότι αυτές θα της φανούν χρήσιμες: «Σ' εγκαταλείπω λοιπόν, κόρη μου, με την οδυνηράν συναίσθησιν της εν τῷ μέλλοντι ερημίας σου [...]. Ανάγνωθι τας σελίδας ταύτας, εν αἷς, ὡς εν πολυτίμῳ κυψέλῃ, ἡ μητρικὴ μου καρδιά εναπεταμίενυσεν ὅτι καλόν και χρήσιμον ἀπὴνθισεν εν τῷ πλήρει ακανθῶν βιοτικῷ λειμῶνι» (σ. 9).

Ακολούθως (1ο μέρος: σσ. 11-26) η μητέρα επικεντρώνεται στα καθήκοντα της κόρης πριν από την ενηλικίωσή της και στην παιδεία που θεωρεί καταλληλότερη για την ολόπλευρη ανάπτυξή της. Ειδικότερα, προτρέπει την κόρη της να φροντίσει τη σωματική της υγεία με την κατάλληλη διατροφή, εκγύμναση και ενδυμασία και να τελειοποιήσει τις ψυχικές και πνευματικές της δυνάμεις με γνήσια παιδεία και όχι «νόθον», «την οποίαν ατυχῶς το παρασύρον του ξένου πολιτισμοῦ ρεύμα ἐσπευρε και μεταξύ ημών» (σ. 11). Σκοποί της παιδείας αυτής πρέπει να είναι από τη μια η αυτογνωσία, ώστε η νέα γυναίκα να γίνει σοφή, αγαθή και δίκαιη και ικανή να υπομένει τη δυστυχία, και από την άλλη η θεογνωσία.⁸

Στη συνέχεια του 1ου μέρους η μητέρα αφενός υποδεικνύει στη θυγατέρα της ότι πρέπει να τη διακρίνουν η υπομονή και η καρτερία, γιατί ο βίος είναι τραχύς, και αφετέρου την προτρέπει να μην κάνει κατάχρηση του καλλωπισμοῦ και να μη σπαταλά τον χρόνο της σε «κενοσπούδους μελέτας», δηλαδή σε μερικές ατελείς γνώσεις μουσικής, και γενικά να μην επιδίδεται σε όσα γενικά θεωρούνται «αρκοῦντα της γυναικείας μαθήσεως στοιχεῖα», όπως είναι ο «βαρβαρόφωνος ευρωπαϊκῆς τινος γλώσσης ψιττακισμός [και η] πιθηκίζουσα και ανεξέλεγκτος του ξένου πολιτισμοῦ απομίμησις» (σσ. 19-20). Εξάλλου, η μητέρα προτρέπει την κόρη της να ζει λιτά, απλά και απέρριπτα και να μην κάνει κατάχρηση του πλούτου της, γιατί αυτός είναι πηγή αληθινῆς ευδαιμονίας μόνο όταν χρησιμοποιείται με μέτρο και σύνεση. Στον πατέρα της, που είναι σε προχωρημένη ηλικία, αλλά ενδέχεται να μακροβιώσει, οφείλει (πέρα από την αγάπη και την ευγνωμοσύνη) υποταγή και υπομονετική αντιμετώπιση των αδυναμιῶν του.⁹

Στο 2ο μέρος (σσ. 26-48), που αφιερώνεται στην αρετή της γυναίκας μετά την ενηλικίωσή της, τονίζεται ότι αυτή πρέπει να είναι εχέμυθη και αξιοπίστη, να μην είναι αθυρόστομη και κακόγλωσση, να χρησιμοποιεί την ευγλωττία της για να παρηγορεί τους δυστυχείς, να ενισχύει τους ενάρετους και να συμβουλεύει τους νεότερους, να είναι τίμια, διότι «ἀνευ της τιμῆς ο βίος του ἀνθρώπου παρέρχεται ζοφερός» (σ. 36). Προτρέπει ακόμη να αγανακτεί «κατὰ των ἀμαρτημάτων και ουχί κατὰ των ἀμαρτανόντων», γιατί ο άνθρωπος γεννιέται αγαθός, ποικίλες όμως περιστάσεις τον καθιστούν κακό,¹⁰ να είναι φιλόπονη, να αξιοποιεί τον χρόνο της, να σέβεται τους ανθρώπους που έχουν φυσικές ελλείψεις, σωματικές ή νοητικές, να είναι ελεήμων, να αποφεύγει την επίδειξη και να αποφεύγει πάση θυσία τον αγυρτικό κομπασμό. Τέλος, η ενάρετη γυναίκα οφείλει από τη μια να είναι ανδρεία, όχι για να καταβάλλει τους άλλους, αλλά για να τιθασεύει τα πάθη της, και από την άλλη να είναι σεμνή και μετριόφρων, χαριτωμένη αλλά και προσεκτική «εις τας μετὰ των ἀνδρῶν σχέσεις της» (σ. 44).

Στο 3ο μέρος (σσ. 48-52), στο οποίο διατυπώνονται οι απόψεις της μητέρας για τον πολιτισμό, η μητέρα επικεντρώνεται στην πολιτισμική προσφορά του

ελληνισμού και στις ιστορικές του περιπέτειες: «Ατελεύτητοι δουλείας αιώνες επεκάλυψαν τον φωτοδότην λαόν διά πυκνού αμαθείας και βαρβαρότητος πέπλου». Η απελευθέρωση της Ελλάδας αποδίδεται στη θεία πρόνοια, αφού «ο Θεός έπνευσεν ιλαρός επί του εκλεκτού αυτού και αι αλύσεις του συνετρίβησαν και επέλαμψεν ακτίς ελπίδος και δόξης επί την τάλαιπωρομένην περιούσιον αυτού φυλήν» (σ. 50). Ωστόσο, μετά την ελληνική επανάσταση οι νεότεροι Έλληνες δεν αξιοποίησαν τους «υγιείς καρπούς» του ευρωπαϊκού πολιτισμού αλλά τους «σεσηπότας», και γενικά εγκοιλώθηκαν «ό,τι ταπεινόν και ανάξιον λόγου», με αποτέλεσμα αφενός στην καθημερινή τους ζωή να προτιμούν «την μικρολόγον κομψότητα, την πολυδάπανον πολυτέλειαν, τον διηνεκώς μεταβαλλόμενον συρμόν» και τις τρυφηλές διασκεδάσεις, και αφετέρου από τον δημόσιο βίο να λείπουν η ευρεία επέκταση της παιδείας, η επιστημονική πρόοδος και η βιομηχανική ανάπτυξη.

Τα κριτήρια για την επιλογή της φίλης είναι το αντικείμενο του 4ου μέρους (σσ. 52-57): ιδανικότερη φίλη θεωρείται εκείνη που σέβεται τον Θεό, τιμά τους γονείς της και αγαπά τα αδέρφια της, και η επιλογή της πρέπει να γίνει όχι μόνο με το συναίσθημα αλλά και με τη λογική.

Στο εκτεταμένο τελευταίο μέρος του παραινετικού λόγου (σσ. 57-77) αναλύονται οι απόψεις της μητέρας για τον γάμο (σκοπός, προσόντα του καλού συζύγου, καθήκοντα της έγγαμης γυναίκας). Ο γάμος λοιπόν αποσκοπεί στην ηθική συμβίωση και στην ανόρθωση των ηθών και η αποδέκτρια των παραινέσεων καλείται, όταν θα φτάσει η κατάλληλη στιγμή, να επιλέξει ως σύζυγό της έναν άνδρα που θα διακρίνεται για τον πλούτο και την ευγένεια των αισθημάτων του, την τιμιότητα και τη σεμνότητά του, και να μην παρασυρθεί από την αριστοκρατική καταγωγή, που θεωρείται από τη μια εξωτερικό και επισφαλές γνώρισμα και από την άλλη ξεπερασμένο μεσαιωνικό κατάλοιπο: «Η ψευδής αίγλη των προνομίων και των τίτλων της ευγενείας, ήν η βαρβαρότης του Μέσου αιώνος επενόησεν, όπως ευχερέστερον τελεί της ακολασίας τα όργια, διελύθη προ της λάμψεως ήν η ανάπτυξις του ανθρωπίνου πνεύματος διέχυσε, και ο νουνεχής κόσμος σήμεραν μίαν μόνην εκτιμά ευγένειαν, την ευγένειαν της καρδιάς και του πνεύματος».¹¹ Η έγγαμη πια γυναίκα έχει ορισμένα καθήκοντα απέναντι στον σύζυγό της, που είναι η αφοσίωση, η πίστη, η αγάπη και η υπακοή, βασισμένη όμως στη λογική. Από την άλλη, τα οικιακά της καθήκοντα συνοψίζονται στη φροντίδα και την πρόνοια για την οικογένειά της και γενικότερα την οικιακή επιτήρηση (σ. 67). Απέναντι στα παιδιά της η μελλοντική μητέρα πρέπει αφενός να είναι στοργική και αφετέρου αυστηρή, όχι όμως σε υπερβολικό βαθμό. Πρέπει να τα μάθει να αγαπούν τη λιτότητα και να αποστρέφονται το ψεύδος, να μεταλαμπαδεύει σε αυτά την αρετή με το ζωντανό της παράδειγμα και κυρίως να μεριμνά για την καλύτερη δυνατή εκπαίδευση και μόρφωσή τους, επιλέγοντας τους καταλληλότερους παιδαγωγούς και δασκάλους και ελέγχοντας τακτικά την ποιότητα της διδασκαλίας τους.

Μπορεί λοιπόν το *Μητρική κληρονομία...* να μην αποτελεί δείγμα ευφάνταστου αφηγηματικού πεζογραφήματος, ωστόσο είναι αξιοπρόσεκτο για τη γραμματεία μας παραινετικό κείμενο με εμφανείς τις επιδράσεις του Διαφωτισμού. Αρκετά ζητήματα παραμένουν ανοιχτά, όπως λόγου χάρη η διερεύνηση της σχέσης του πεζού αυτού με άλλα τυχόν ομότροπα και ομόθεμα κείμενα (πρωτότυπα ή μεταφρασμένα), η συνανάντησή του με

άλλα «γυναικεία», ως προς τη θεματική τους κείμενα, από την οποία αναμένεται να διαφανεί η προωθημένη για τα δεδομένα των μέσων του 19ου αιώνα άποψη του Σιβιτανίδη για την κοινωνική θέση της γυναίκας και, τέλος, η συνεξέτασή του με το ιστορικό δράμα *Η Κύπρος και οι Ναΐται*, το οποίο θεωρείται από τον Θ. Χατζηπανταζή πρωτοποριακό στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, δεδομένου ότι είναι το πρώτο νεοελληνικό θεατρικό έργο στο οποίο γίνεται λόγος «για την ερωτική αυτοδιάθεση της γυναίκας».¹²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το *Η Κύπρος και οι Ναΐται* είναι ένα από τα ελάχιστα θεατρικά έργα της πρώτης περιόδου του κυπριακού θεάτρου (1869-1925) που έχουν προσεχθεί ή και σχολιαστεί (όχι τυχαία, γιατί είναι το αρτιότερο) από τη φιλολογική και ειδικότερα τη θεατρολογική έρευνα όχι μόνο στον κυπριακό αλλά και στον ελλαδικό χώρο. Βλ. ενδεικτικά Γ. Κατσούρης, «Το παλιό θέατρο»: Ένωση Λογοτεχνών Κύπρου - Πνευματική Στέγη Λευκωσίας [εκδ.], *Κυπριακή λογοτεχνία. Οι ρίζες*, Λευκωσία, 1980, 78· Γ. Κεχαγιόγλου, «Χρονικό και λογοτεχνήματα: Τύχες του Λεοντίου Μαχαιρά στη νεοελληνική λογοτεχνία». Ανάτυπο από το *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. 2, Ρέθυμνο, 1986, 413-4· Α. Ζαφειρίου, *Η νεότερη κυπριακή λογοτεχνία. Γραμματολογικό σχεδιάσμα*, Λευκωσία, 1991, 17, 97· Α. Παπαλεοντίου, *Τα πρώτα βήματα της κυπριακής λογοτεχνικής κριτικής (1880 - 1930)*, Λευκωσία, Πολιτιστικές Υπηρεσίες Υπουργείου Παιδείας και Πολιτισμού, 1997, 258· Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοσύνη 1571 - 1878. Προσωπογραφική θεώρηση*, Λευκωσία, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών, 2002, 250-251· στο εξής: *Κυπριακή λογοσύνη...*· Γ. Κατσούρης, *Το θέατρο στην Κύπρο Α': 1860-1939*, Λευκωσία, 2005, 26· Θ. Χατζηπανταζής, *Το ελληνικό ιστορικό δράμα*. Από το 19^ο στον 20^ο αιώνα, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2006, 138· στο εξής: *Ιστορικό δράμα...*
2. Ο ειδολογικός χαρακτηρισμός «μυθιστόρημα», που έχει χρησιμοποιηθεί στις βιβλιογραφικές καταχωρίσεις του έργου, δεν μπορεί να γίνει αποδεκτός, δεδομένου ότι αυτό εντάσσεται στη στοχαστική πεζογραφία και ειδικότερα στα συμβουλευτικά / παραινετικά πεζά κείμενα. Επίσης, θα ήταν λανθασμένη η χρήση του όρου «αφήγημα» για το *Μητρική κληρονομία...*, επειδή, αν και σε ορισμένα σημεία διακρίνονται ψήγματα αφήγησης, το κείμενο δεν είναι αφηγηματικό. Για τον χαρακτηρισμό του έργου ως μυθιστορήματος βλ. Αριστείδης Κουδουνάρης, *Βιογραφικών λεξικών Κυπρίων 1800 - 1920*. Ε' επηυξημένη έκδοσις, Λευκωσία, 2005, 397.
3. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Κυπριακή λογοσύνη...*, 251· Αρ. Κουδουνάρης, ό.π.: Φίλιππος Ηλιού - Πόπη Πολέμη, *Ελληνική βιβλιογραφία 1864-1900*. Συνοπτική αναγραφή, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 2006, τόμ. Α (1864-1879) 307, λήμμα: 343. Ευχαριστώ τον Μάνο Χαριτάτο που είχε την καλοσύνη να μου αποστείλει ψηφιοποιημένο αντίγραφο του βιβλίου από το Ε.Λ.Ι.Α.
4. Στην εφημερίδα της Λεμεσού *Αλήθεια* (15/27 Σεπτ. 1897, αρ. 863) δημοσιεύεται επιστολή που έγραψε ο Γ. Σιβιτανίδης με τίτλο «Προς τους απανταχού Κυπρίους» και με χωροχρονική ένδειξη «*Ἐν Αθήναις ...1 Σεπτ. 1897*». Πριν από την παράθεση της επιστολής η σύνταξη της εφημερίδας εξαιρεί τη φιλοπατρία και τον «νευρώδη κάλαμον» του Σιβιτανίδη και καλεί τους αναγνώστες της να ενισχύσουν με συνδρομές την προσεχή επανέναρξη της έκδοσης της εφημερίδας του ίδιου «*Τηλέγραφος*». Στον πρόλόγο του ο Σιβιτανίδης αφήνει να νοηθεί ότι ο *Τηλέγραφος* έψεξε με δριμύτητα την αγγλική κατάκτηση της Κύπρου και μετά δέκοψε την έκδοσή της. Στη συνέχεια διαβεβαιώνει τους αναγνώστες ότι με την επανέναρξη της έκδοσής της η εφημερίδα θα επιδείξει ιδιαίτερη ευαισθησία για θέματα που αφορούν την Κύπρο και απευθύνεται σε αυτούς ζητώντας την οικονομική τους συνδρομή αλλά και συνεργασίες για δημοσίευση. Τέλος εμψυχώνει τους συμπολίτες του τονίζοντας ότι «*υπεράνω της ισχύος κείται η ισχύς του δικαίου, φρουρουμένη υπό της τιμής και της πίστεως ...*»
5. Βλ. Αρ. Κουδουνάρης, ό.π., σημ. 2. Δεν αποκλείεται από την έρευνα γύρω από τη ζωή του Γ. Σιβιτανίδη να εντοπιστούν και άλλα αθησαύριστα κείμενά του. Για την ώρα το παλαιότερο κείμενο του συγγραφέα που έχει εντοπιστεί είναι ποιητικό, φέρει τον μακροσκελή τίτλο «*Εις την μνήμη του Τελεσφόρου Ματέη υπό της βροτολογίου αφαρπασθέντος χολέρας εν Λάρνακι της Κύπρου*» και τη χωροχρονική ένδειξη «*Αθήνησι, η 24 Σεπτεμβρίου 1865*». Βλ. *Πανδώρα*, τόμ. 16, 375 (1865) 384-5.

6. Ο Γ. Σιβιτανίδης αφιερώνει το έργο του στην άγνωστη σε μας «νεαράν» Όλγα Αντωνιάδου, ως «τεκμήριον ειλικρινούς προς τας αρετάς των γονέων της θαυμασμού» (σ. 3).
7. Ο συγγραφικός αφηγητής «βρίσκεται έξω από τον κόσμο των χαρακτήρων, ο δικός του κόσμος χωρίζεται από εκείνον των χαρακτήρων με ένα οντολογικό σύνορο». Βλ. Franz Stanzel, *Θεωρία της αφήγησης* (μτφρ. Κυριακή Χρυσομάλλη-Henrich) Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1999, 34.
8. Το μοτίβο του πρόωρου θανάτου της μητέρας εντοπίζεται και στο θεατρικό έργο του Γ. Σιβιτανίδη *Η Κύπρος και οι Ναΐται*, όπου η Ιουλία μένει ορφανή σε τρυφερή ηλικία.
9. Ας σημειωθεί ότι στον θεατρόμορφο διάλογο της *Συνδιάλεξις του χορού των Μουσών επί του Ελικώνος*, η Σ. Λεοντιάς εκφράζει την ίδια άποψη γύρω από το ζήτημα των σκοπών της παιδείας των νεαρών Ελληνίδων. Και για τους δύο αυτούς συγγραφείς η παιδεία πρέπει να είναι απαλλαγμένη από τις ξενόφερτες ιδέες και να έχει ελληνοχριστιανικό χαρακτήρα. Βλ. Σαπφώ Λεοντιάς, *Παραστάσεις δραματικά αρμόδιαι εις παρθεναγωγεία, ή Συνέδριον των Ηπείρων και Συνδιάλεξις του χορού των Μουσών επί του Ελικώνος*, Σμύρνη, Τυπογραφείον της «Αμαλθείας», 1871, *passim*.
10. Αξίζει να τονιστεί ότι στο σημείο αυτό η μητέρα συμβουλεύει την κόρη της ότι, αν ο πατέρας της την εμποδίζει να κάνει το καθήκον της, τότε μπορεί να επιμείνει στην εκπλήρωσή του παρακούοντάς τον αλλά και υπομένοντας την ιδιοτροπία του (σσ. 22-25)!
11. Εδώ ο Γ. Σιβιτανίδης αξιοποιεί τις απόψεις του Ζαν-Ζακ Ρουσό σχετικά με το ζήτημα της αγωγής των νέων που ουσιαστικά ταυτίζονται με τη σωκρατική άποψη ότι κανείς δεν είναι εκ φύσεως κακός.
12. Και το χωρίο αυτό αλλά και ολόκληρο το κείμενο διαποτίζεται από τις ιδέες του Διαφωτισμού και επομένως ένας από τους βασικούς άξονες της ενδεχόμενης εργοβιογραφικής έρευνας για τον Γ. Σιβιτανίδη θα πρέπει να είναι ο προσδιορισμός των τρόπων με τους οποίους ο νεαρός τότε συγγραφέας γαλουχήθηκε με τις ιδέες του κινήματος αυτού.
13. Βλ. Θ. Χατζηπανταζής, *Ιστορικό δράμα...*, 138. Από τη βιβλιογραφία του περί των γυναικών λόγου, βλ. ενδεικτικά τα πρακτικά δυο πρόσφατων συνεδρίων: Σοφία Ντενίση (επιμ.), *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)*, Αθήνα, Gutenberg, 2008. Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος γυναικών*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 2008.

Λεωνίδας Γαλάζης

8

Μια οριστικά ή αόριστα μισοαδειανή παλαμική ανάγνωση και το μακρύ ποδάρι του Σουρή

Σε ανάμνηση του Γ. Π. Σαββίδη,
υπερασπιστή του σατιριστή απέναντι σε γραμματολογικές ακρισίες

Στη χρηματοδοτημένη από τα ελλαδικά Υπουργείο Πολιτισμού και Εθνικό Κέντρο Βιβλίου έκδοση του Ξ. Α. Κοκόλη *Κωστής Παλαμάς, Σατιρικά Γυμνάσματα. Νέα σχολιασμένη έκδοση*, Αθήνα, «Μεταίχιμο», 2005, ο Παλαμάς των *Σατιρικών Γυμνασμάτων* (1908-1909· πρώτη αυτοτελής δημοσίευση, με αλλαγές: 1912 [στο εξής: ΣΓ]) προβάλλεται κυρίως ως «αντι-Σουρή».

Το βιβλίο (όπως και οι παλιότερες, άδικες κριτικογραμματολογικές σταθμίσεις του Κ. Θ. Δημαρά) δεν ενδιαφέρεται παρά εντελώς περιθωριακά για την αναζήτηση εξαρτήσεων, σχέσεων και λογοτεχνικής «γενεαλογίας» (πρωτοβάθμια όσο και αναγκαία ζητούμενα για όποιον δουλεύει στον χώρο της παράδοσης ενός είδους που υποτίθεται πως παρακολουθείται ως *Τα Νέα Σατιρικά Γυμνάσματα* του Λ. Γιουβενάλη

/ Γ. Θ. Βαφόπουλου, 1975). Έτσι, ενώ ο Σουρή φιγουράρει στον «Πίνακα ονομάτων» του βιβλίου (σσ. 33, 34, 58, 122, 204-205), ο νεότερος εκδότης-«σχολιαστής» των ΣΓ περιορίζεται στα ακόλουθα:

να επανεκδώσει μια δημοσιευμένη στον *Νουμά* (13.9.1909) επιστολή ενός «άγνωστου [στον Ξ. Α. Κ.]» Ζ. Ζ. που συγκρίνει τις σάτιρες του Παλαμά με τις σάτιρες του Σουρή (υποτιμώντας τον δεύτερο), με μοναδικό καινούριο σχόλιο το εξής: «Η επιστολή έχει, βέβαια, δύο στόχους: το Σουρή και την ψευτοεπαναστατικότητα των εφημερίδων· δεν ξέρω ποιος στόχος είναι ο κυριότερος», και να συνδυάσει την επιστολή με άλλη, επίσης αρνητική για τον Σουρή, σύγκριση του Δ. Ζ(αχαριάδη) στη *Νέα Ζωή* της Αλεξάνδρειας (Αύγ.-Σεπτ. 1909), με μοναδικό καινούριο σχόλιο το εξής: «και αυτό το σημείωμα κλείνει με μια σαφή αιχμή κατά του Σουρή, ο οποίος θα πρέπει, τα χρόνια – τουλάχιστον – εκείνα, να μονοπωλούσε για τον πολύ κόσμο το χώρο της σάτιρας» (σσ. 33-34).

να «αποκρυπτογραφήσει» ως εξής τη σατιρική αιχμή του αρ. 3 της Πρώτης Σειράς των ΣΓ: «Η διπλή αναφορά στους φασουλήδες παραπέμπει ίσως στο Σουρή, του οποίου η μάλλον ανώδυνη σάτιρα κολάκευε, κατά τη γνώμη πολλών, την αστόχαστη πλέμπα», θεωρώντας, την ίδια ώρα, πιο γνωστές του σημερινού ευρύτερο κοινό τις λέξεις «φασουλήδες» και «παλιάτσοι» από τις λέξεις *χαράτσι*, *πομπεύ* κ.ά. οι οποίες και ερμηνεύονται (σσ. 57-58), αλλά και παραλείποντας να σχολιάσει την παλαμική υιοθέτηση ενός από τους δύο αυτούς όρους στον στίχο «και της πολιτικής οι φασουλήδες» του αρ. 1 της Δεύτερης Σειράς των ΣΓ (σ. 99 κ.ε.).

να επισημάνει τη συστοίχιση των επιθέσεων του Παλαμά «κατά των αρχαιολόγων και των ανασκαφών» (αρ. 11 της Δεύτερης Σειράς των ΣΓ) με ένα, μονάχα, παλιότερο ποιητικό δείγμα του Σουρή («Αν ήμην βασιλεύς», Οκτ. 1882: παρατίθεται χωρίς βιβλιογραφική παραπομπή) και με τον Αρχαιολόγο του Καρκαβίτσα, παραλείποντας να προσθέσει πως στα τέλη του 19ου αιώνα ανάλογες σατιρικές αναφορές αφθονούν σε κάμποσα ακόμη κείμενα του Σουρή, όσο και άλλων, ανάμεσα στους οποίους και ο Κύπριος Β. Μιχαηλίδης (σσ. 121-122).

να εξαρτήσει, μη πειστικά, την «αντιμοναρχική σάτιρα» και το (υπό αίρεση) «αντιμοναρχικό» πεζό του Παλαμά «Οι βασιλείς εν Αθήναις» (*Μη Χάνεσαι*, 20.12.1882) από το ποίημα του Σουρή «Είδατ' εκεί παλικαριά!» (για τη δολοφονία του τσάρου Αλέξανδρου Β' την Άνοιξη του 1881),¹ χωρίς να αντλήσει το γενικότερο δίδαγμα πως θα ήταν ωφέλιμη μια συστηματική ιχνηλάτηση διακειμενικών σχέσεων Σουρή - Παλαμά και ξεχνώντας πως – λεκτικά, τουλάχιστον – το σχολιαζόμενο πεζό του Παλαμά («[...] Ο ουρανός ήτο βασιλικότατος. [...] Ποτέ δεν τον είδον τόσω βαθέως κυανούν, και τόσω φιλαρέσκως φέροντα χιτωνίδιον εκ λευκοτάτων νεφών ούτω χαριέντως και απαλώς πεπλεγμένων. [...] Ίσταται παρά τω βασιλεί επί του εξώστου η γλυκυτάτη βασίλισσα· υπό το βυσσινόχρουν αλεξήλιον και με την βυσσινόχρουν περιβολήν της είναι χρυσούς ηλίου δίσκος καταδύομενος εν μέσω απλέτου πορφύρας») έχει περισσότερα σημεία επαφής με το μεταγενέστερο (αν και επίσης προβαλκανοπολεμικό) αισθητιστικό ποίημα του Καβάφη «Αλεξανδρινοί βασιλείς» (Άνοιξη του 1912) παρά με το ποίημα του Σουρή, όπου η τοπιογραφική ομοιότητα περιορίζεται σε μιαν αντιδιαμετρική αναφορά στο ρωσικό τοπίο: «εκεί [...] όπου ποτέ δεν βλέπουνε λιακάδα ζηλευτή» (σσ. 204-205).

Από τη σκέψη του μελετητή δεν φαίνεται να πέρασε πως, προτού μελετήσει κανείς έναν «αντι-Σουρή» Παλαμά, θα χρειαζόταν να σπουδάσει τον Παλαμά-καλό γνώστη και αναγνώστη του Σουρή (κάτι που είναι επείγουσα ανάγκη να κάνουν, για τα αντίστοιχα ποιητικά ινδάλματά τους, και οι κάθε λογής βαρναλιστές, καρυωτακιστές και σεφεριστές).² Οπότε, δεν είναι και

περίεργο πως «σχεδόν άπαξ» λέξεις-κράχτες των ΣΓ (ιδίως στα ποιήματα της πιο απεριόστης από λυρικούς καημούς στηλιτευτικής και σαρκαστικής Δεύτερης Σειράς τους), που «δείχνουν» προς την κατεύθυνση του Σουρή, δεν άρκεσαν να κάνουν έναν (κατά τα άλλα, ευαίσθητο στην ποίηση, και ελάσσονα, τοπικής εμβέλειας ποιητή στα νιάτα του) μελετητή «ύφους» να υποψιαστεί έναν από τους πιο αισθητούς «συνομιλητές» του Παλαμά.

Περιορίζομαι να σημειώσω μερικές «πηγές» των αρ. 1-4 της Δεύτερης Σειράς των ΣΓ, με αφορμή κυρίως τις εξής λέξεις-σήματα: «σπιρουνάτοι»³ «οικοπεδοφαγάδες»· «ρετσινάτο»· «Αρσακιώτισσα»· «ναργελές», «μαρκούτσι» και «καφενέδες»· «ποσαπαίρνης»· «γλωσσοκοπάνα»:

για τους «σπιρουνάτους» βλ. την αναλυτική παρουσίαση του ποιήματος «Κίνησις» (Σεπτ. 1883) και αρκετών κομματιών του Δον Ζουάν, ενώ σε άλλα ποιήματα, ως τουλάχιστον το Τρίτο Μέρος του Φασουλή φιλόσοφου, το ουσιαστικοποιημένο επίθετο συνδυάζεται με, ή αντικαθίστανται, από τους «σπαθάτους»·

για «οικοπεδοφάγους» σατιρικές αναφορές του Σουρή απαντούν σε πολλά κείμενά του,⁴ ενώ το «ρετσινάτο» εμφανίζεται στον αρ. 2 του Πρώτου Μέρους του Φασουλή φιλόσοφου, και το «Αρσάκειο» και οι «Αρσακειάδες» διατρέπουν στο ποίημα «Σύντομος αυτοβιογραφία μου», στον αρ. 9 του Τρίτου Μέρους του Φασουλή φιλόσοφου, κ.α.·

για «ναργιλέ», «μαρκούτσι» και «καφενέδες» (συνδυασμένους με «ραχάτι»/τεμπελιά, δωρεάν νταηλίκι κτλ.) οι αναφορές του Σουρή είναι αναρίθμητες, από το ποίημα «Ο Ρωμιός» (Νοέμ. 1880) ως τον Φασουλή φιλόσοφο και το «Σπαρταριστό βρισίδι / για τον Γαβριηλίδη» (1.10.1894)· ειδικά σε ποιήματα με επίκεντρο την Αθήνα (π.χ. «Αθήνα», «Στους Στύλους») πρβ. τον στίχο «Αθήνα ξέρεις τί θα πεί; ...Στον καφενέ χουζούρι», και τους ποικίλους «θεριακλήδες», «ναργιλέδες» και «μαρκούτσια»·

για τον «ποσαπαίρνη»⁵ βλ. το έμμετρο θεατρικό *Χειραφέτησις. Σκηνική σάτυρα εις πράξεις τρεις* (α' παράσταση, Αθήνα 18.10.1901), 1.6, στ. 19, σε λόγια του Χορού: «Σύ, κυρία Κορδορούμπη, κυβερνήτρα του καιρού, / τράβηξε τ' αυτιά του φύλου τού μεγάλου κι ισχυρού, / γίνε σαν Ηρωδιάς για καθένα Ποσαπαίρνη, / γίνε σαν την Ιουδήθ που 'σφαξε τον Ολοφέρνη»·

για τη «γλωσσοκοπάνα» βλ. το ποίημα «Αθήνα» (Ιαν. 1883), όπου και οι στίχοι «Αθήνα ξέρεις τί θα πεί; ...Αδιάκοπο τσουμπούσι, / εφημερίς παντοτινή, σεμνή Γλωσσοκοπάνα», καθώς και τη μετάφραση-διασκευή Αριστοφάνους *Νεφέλαι* (α' παράσταση, Αθήνα 25.10.1900), σε λόγια του Στρεψιάδη: «[...] τα χρέη να ξεφύγω, κι ας φανώ πομπή των δρόμων, / πρωτοψεύστης δίχως τσίπα, κινητό βιβλίο νόμων, / πρωτομάστορης σε λόγια, δικογνώστης, κατεργάρης, / τολμηρός, γλωσσοκοπάνα, μαλαγάνα, καυχησιάρης» (τη μετάφραση, μέσω της παράστασής της, την είχε σχολιάσει ο Παλαμάς ήδη στις 11.10.1900).

Ειδικότερα το αντιρρητικό-σατιρικό (απέναντι σε ομόλογο ρομαντικό ύμνο του «εθνικού ποιητού» Αχιλλέα Παράσχου) ποίημα «Αθήνα», που το

είχε προσέξει ρητά ο ίδιος ο Παλαμάς ήδη το 1888,⁶ αξίζει να το ξαναθυμίσουμε εδώ, αφού είναι ίσως μια από τις μήτρες-κίνητρα τμήματος των ΣΓ· περιοριζόμαστε στην παράθεση των εξάστιχων στροφών 4-8:⁷

Αθήνα... Ξέρεις τί θα πει, πουλάκι μου, Αθήνα;
Απόπατος απέραντος εν μέσω αποπάτων,
τραμπουκαριό, μαχαίρωμα, χοροί, σουπέδες, πείνα
και άσμα καθημερινόν γαϊδουρινών ασμάτων.
Νοθείας και καλπουζανιάς η πρώτη επιστήμη,
λημέρι κάθε κλεφτουριάς, των ψοφιμιών ψοφίμι.

Αθήνα ξέρεις τί θα πει;... Πνιγμός και αηδία,
από σκουπίδια χίλια δυο ωραίο περιβόλι,
ασβέστομα και φανικού οξέος ευωδία,
αρρώστια, τύφος κι ευλογία χωρίς γιατρούς και μπόλι.
Σβησμένο γκάζι, ερημιά και λάκκος ανοιγμένος,
δελτίον αστυνομικόν, κλητήρας κοιμισμένος.

Κι αν ο Παράσχος σαν ξυπνά ευθύς το νου μυρώνει,
και αν πατεί στις πέτρες της και κάνει Παρθενώνες,
αλλά μυρώνω δα κι εγώ τη μύτη μου με σκόνη
και σχίζω τα παπούτσια μου σε μυτερές κοτρόνες.
Πατώ και μες στις λάσπες της, πατώ και μες στη σκόνη
και κάνω μ' ενθουσιασμό... καινούριο πανταλόνι.

Αθήνα ξέρεις τί θα πει;... Αδιάκοπο τσουμπούσι,
εφημερίς παντοτινή, σεμνή Γλωσσοκοπάνα,
Γαρούφω, Τρελο-Μαριγώ, ποδάγρα του Μπουρδούση,
δοξολογία, εκκλησιά κι αιώνια καμπάνα.
Κυρίες κλέφτρες, κίνησις κλητήρων κι αστυνόμων
και πού και πού πλακώματα ιπποσιδηροδρόμων.

Αθήνα ξέρεις τί θα πει;... Στον καφενέ χουζούρι,
στη ντάλα του μεσημεριού λωποδυτών αμάκες,
χρηματιστήριο, γροθιές, κλεφτομεσίτου μούρη,
κοκότες μες στις άμαξες, παντιέρες, σακαραάκες.
Κηφηναριό, παράσημο, γαλόνι κάθε μήνα,
αυτό θα πει Ρωμαίικο, αυτό θα πει Αθήνα.

Όσο εύκολο είναι να προβλέψει κανείς την αντίδραση σε τέτοιες ερευνητικές υπομνήσεις («Προς Θεού, όχι υπερβολές! Τώρα θα ξεβολέψουμε τον μόχθο μας τον ήσσονα, / γι' άθλους σταχανοβίτικους, άξιους ενός βίσωνα;»), τόσο εύκολο είναι να σκεφτεί τη μόνη δυνατή απάντηση: «Κείμενα συνειδητού ενδολογοτεχνικού διαλόγου υπάρχουν εν υπεραφθονία και περιμένουν: ζητείτε και ευρήσετε. Η εκδρομή αυτή δεν έχει τέλος».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το ποίημα του Σουρή και, κυρίως, τα «αντιμοναρχικά» μοτίβα που ενδιαφέρουν τον μελετητή θα μπορούσαν, φυσικά, να συζητηθούν γονιμότερα, αν συνυπολογίζονταν και τα λίγο κατοπινότερα, μα πολύ πιο μεστά και ώριμα ποιήματα του Σουρή «Του τσάρου

Γ. Σουρή

στεφανώματα» και «Για ύστερη φορά τρατάρω / ολίγους στίχους εις τον τσάρο» (Μάιος 1883). Όσο για τις γενικότερες απόψεις του Παλαμά για τον Σουρή, καθώς και για το ποια κείμενα του δεύτερου προσέχει ή σχολιάζει και γραπτά ο πρώτος, καλό είναι να εκμεταλλευτεί κανείς και το υλικό των παλαμικών Απάντων, ιδίως τα πέντε κριτικά κείμενά του (1888, 1892, 1894, 1900, 1919) που αναδημοσιεύονται στους τ. 2, 14, 15.

2. Με εξαίρεση τον Ν. Βαγενά, *Ο ποιητής και ο χορευτής. Μια εξέταση της ποιητικής και της ποίησης του Σεφέρη*, Αθήνα, «Κέδρος», 1979, σσ. 121, 311-312, σημ. 44, που, έστω και λιτά και ασχολίαστα, συνέδεσε από νωρίς το «Δημοτικό τραγούδι» του Σεφέρη με τον Σουρή του Φασουλή φιλόσοφου (αρ. 8 του Τρίτου Μέρους: «Ο Φασουλής ως γέρον / βαρύς το βήμα φέρων»).

3. Η λέξη φαίνεται να θεωρείται από τον μελετητή ευνόητη και παραμένει ανερμήνευτη στα υποσελίδια σχόλια (μόνο στη σ. 101 συνδέεται αόριστα με τους «στρατιωτικούς»). Αλλά σπιρονάτοι είναι μια αγαπητή στον Σουρή επωνυμία μιας ειδικής κατηγορίας, αξιωματικών του τότε ελλαδικού στρατού.

4. Ο Στ. Α. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων...*, επανέκδ. Αθήνα, «Ερμής», 1980, σ. 716, πρωτοβρίσκει τη λέξη στην αθηναϊκή εφ. Ακρόπολις της 6.11.1886· μα η δεύτερη και μόνη άλλη παραπομπή του είναι στον Σουρή και στα 1887.

5. Ο Κουμανούδης, ό.π., σ. 716, περιορίζεται στο ουσιαστικό «ποσαπερνισμός», με παραπομπή σε κείμενο του Ραϊνόλδου Δημητριάδη στην αθηναϊκή εφ. *Πρωΐα* (1896)· στο ίδιο λήμμα ο λεξικογράφος συνεχίζει με το εξής σχόλιο: «Ο ποσαπέρνης, η χυδαία της χυδαίας πολιτικής λέξεις εγέννησε τη μαιεύσει λογίων τον ποσαπερνισμόν».

6. Βλ., πρόχειρα, *Κωστή Παλαμά Άπαντα*, τ. 2, Αθήνα, Γκοβόστης, χ.χ.έ., σ. 446.

7. *Γεωργίου Σουρή Ποιήματα*, τ. 3, Αθήνα 1887, σσ. 58-59.

Γιώργος Κεχαγιόγλου

Για «Το σίγαρον» του G. Laffon και του Β. Μιχαηλίδη

Ήδη η κριτική εντόπισε τις αρκετά ευδιάκριτες και βάσιμες αναλογίες ανάμεσα στα ομότιτλα ποιήματα του Gustave Laffon (1835-1906) και του Βασίλη Μιχαηλίδη (1849-1917). Ο Γ. Κατσούρης σχολίασε: «Αν συγκρίνει κανείς το ποίημα του Μιχαηλίδη «Το σίγαρον» (1875) με το ομώνυμο ποίημα του Λαφών, θα διαπιστώσει αμέσως, εκτός από την ταυτότητα στον τίτλο και στο θέμα, και ομοιότητα στην έκφραση και στην αντίληψη. Και επειδή το ποίημα του Λαφών έμεινε ανέκδοτο ως τα 1915, θα πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι τα δύο ποιήματα ήσαν αποτέλεσμα κάποιας μεταξύ των δύο δημιουργών σχέσης».¹

Όμως «Το σίγαρον» του Laffon είχε δημοσιευτεί από νωρίς στο αθηναϊκό περιοδικό *Πανδώρα* (ΙΗ', τχ. 421, Οκτ. 1867, σ. 262). Σίγουρα ο Μιχαηλίδης γνώριζε το ποίημα αυτό· είτε το είδε δημοσιευμένο στην *Πανδώρα*, που κυκλοφορούσε στα αναγνωστήρια, στις λέσχες και σε αστικά σαλόνια της Κύπρου του 19^{ου} αιώνα, είτε το άκουσε από τον γαλλοκύπριο ποιητή να του το απαγγέλλει. Όλα δείχνουν ότι το ποίημα του Laffon προηγήθηκε, ενώ «Το σίγαρον» του Μιχαηλίδη εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην *Ασθενή λύρα* (1882), ενώ η συγγραφή του χρονολογείται το 1875 (Γ. Κατσούρης, σ. 302).

Επανειλημμένα έχει γίνει λόγος για προσωπική γνωριμία και συναναστροφή των δυο ποιητών, ενόσω αυτοί διέμεναν στη Λάρνακα.² Σύμ-

φωνα με τον Roger Millieux, ο Laffon ζούσε στην πόλη αυτή από το 1865-66 μέχρι το 1874.³ Εξάλλου, οι βιογράφοι του Μιχαηλίδη τοποθετούν τη διαμονή του στη Λάρνακα από το 1868 ή 1869 έως το 1875-76. Επομένως η γνωριμία τους εντοπίζεται στα χρόνια γύρω στο 1870. Το 1872 ο Laffon νυμφεύτηκε την Ada Bargigli, ενώ ο Μιχαηλίδης φέρεται ερωτευμένος με τη μικρότερη κόρη της οικογένειας Bargigli, την Eugenie.

Ανεκδοτολογικά αναφέρεται ότι ο Β. Μιχαηλίδης εμπνεύστηκε «Το σίγαρον» από τη νεαρή Eugenie. Βασισμένος και σε πληροφορίες που του είχε δώσει σε επιστολή του (31 Μαΐου 1929) ο Λουκής Ζ. Πιερίδης, ο Α. Ιντιάνος γράφει: Στο σπίτι τους [των Bargigli] σύχναζε κι ο Βασίλης, που φαίνεται πως ερωτεύουνταν την πρώτη [την Eugenie]. Αφτή μια μέρα τύλιξε ένα σιγαρέττο που το πρόσφερε στον ποιητή κι η τέτοια περίπτωση γέννησε τ' ομώνυμο τραγούδι. Μερικοί άλλοι όμως με πληροφορούνε πως, μόλον που το τραγούδι γράφτηκε για το σιγαρέττο που του πρόσφερε η Eugenie, ο ποιητής αγαπούσε την πιο μικρή, την Ίρενα, που πέθανε σε πολύ μικρή ηλικία και που την αγαπούσε επίσης ο ποιητής Θεμιστοκλής Θεοχαρίδης.⁴ Άλλοι υποστηρίζουν ότι ο Μιχαηλίδης εμπνεύστηκε και άλλα ποιήματά του («Ο αποχωρισμός», «Το αεράκι», ακόμη και την ώριμη «Ανεράδα») από τον πρώτο έρωτά του, την Eugenie Bargigli, και όχι από την Ευτέρπη Αραούζου.⁵ Βέβαια, όλα αυτά είναι μάλλον ανεξακρίβωτα ή ανήκουν στην περιοχή της ανεκδοτολογίας. Ακόμη και αν ο ποιητικός πυρήνας της «Ανεράδας» ή οποιασδήποτε άλλης ποιητικής μορφής συνδέεται με τον ανεκπλήρωτο έρωτα για την Eugenie ή για οποιαδήποτε άλλη, ασφαλώς δεν μπορούμε να ταυτίζουμε απόλυτα λογοτεχνικές μορφές με υπαρκτά πρόσωπα. Περισσότερο μας ενδιαφέρει εδώ η διαπιστωμένη πνευματική σχέση του Μιχαηλίδη με τον Laffon, όταν ο πρώτος έκανε τα αρχικά ποιητικά του βήματα και αναζητούσε ερείσματα και ερεθίσματα όχι μόνο από τον αθηναϊκό ρομαντισμό αλλά και από την εγχώρια (δημοτική και λόγια) παραγωγή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιάννης Κατσούρης, *Βασίλης Μιχαηλίδης, η ζωή και το έργο του*, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 2002, σ. 167. Πάντως, «Το σίγαρον» δεν περιλαμβάνεται στην πρώτη, αρκετά ογκώδη έκδοση ποιημάτων του Laffon (*Τα τραγούδια μου*, Αλεξάνδρεια 1896, σελ. 339).
2. Βλ. κυρίως, Γιάννης Λεύκης, *Βασίλης Μιχαηλίδης, ο ποιητής της Κύπρου*, Κύπρος 1937· Γιάννης Κατσούρης, *ό.π.*, σ. 107. Μιχάλης Πιερίδης, «Χρονολόγιο Βασίλη Μιχαηλίδη», *Βασίλης Μιχαηλίδης, Η Ρωμοσύνη εν' φυλή συνότציαιρη του κόσμου*, Λευκωσία, Θ.Ε.ΠΑ.Κ., 2001, σσ. 12-14.
3. Roger Millieux, «Esquisse d' une biographie de Gustave Laffon (1835-1906)», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου* τ. 3, Λευκωσία 1973, σ. 226.
4. Α.Κ. Ιντιάνος, «Ο λυρικός κι αισθηματικός Βασίλης Μιχαηλίδης...», *Πρωινή*, 3 Σεπτ. 1933. Τα ίδια επαναλαμβάνονται και από τον Γ. Λεύκη, *ό.π.*, σ. 37. Ας αναφερθεί και η πληροφορία που δίνει ο Α. Γεωργιάδης σε επιστολή του (6.2.1936) προς τον Α. Ιντιάνο, ότι οι Μιχαηλίδης και Laffon έγραψαν ένα «τρυφερό» τους ποίημα για την ίδια γυναίκα. Βλ. Λευτέρης Παπαλεοντίου & Κυριάκος Ιωάννου, «Επιστολές από το αρχείο του Αντώνη Κ. Ιντιάνου (1878-1966)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 23 (2007) 21, 102-103.
5. Η μαρτυρία αυτή παρατίθεται από τον Μ. Πιερί, «Χρονολόγιο Β. Μιχαηλίδη», *ό.π.*, σ. 13.

Γιάννης Βιολάρης

Μαρτυρίες για τον Βασίλη Μιχαηλίδη (I)

Είμαι απόγονος του εθνικού βάρδου της Κύπρου Βασίλη Μιχαηλίδη, και μάλιστα γεννήθηκα στη βορινή γωνιά του ίδιου πλινθόκτιστου μακρυναριού στο Λευκόνοικο, όπου είχε γεννηθεί 105 περίπου χρόνια νωρίτερα ο μεγάλος ποιητής. Είχα κληρονομήσει ένα μοναδικό και ανεκτίμητο θησαυρό, που περιλάμβανε αυτόγραφα και άλλα χειρόγραφα ποιήματά του, δημοσιευμένα ή αδημοσίευτα, καθώς και προσωπικά του αντικείμενα που είχαν διαφυλαχθεί σαν κόρη οφθαλμού από τον παππού μου, αδερφότεκνο του Μιχαηλίδη.

Ο παππούς μου Μιχαήλ Χατζηκουμπάρος, γνωστός στο Λευκόνοικο ως Σιαηλούιν, έφερε το όνομα του πατέρα του ποιητή. Γεννημένος κι αυτός στην ίδια γωνιά του φτωχικού μακρυναριού το 1880 περίπου, κατάφερε να έχει μια καλή μόρφωση για την εποχή από τον πατέρα του Χαράλαμπο, αδελφό του ποιητή, ο οποίος ήταν δάσκαλος. Το Σιαηλούιν είχε τα χαρακτηριστικά του θείου του Βασίλη όμορφος άντρας με ωραίο πλατύ μουστάκι, έγραφε κι αυτός ποίηση. Διετέλεσε επί αγγλοκρατίας μεμούρης (επόπτης της μέτρησης για την επιβολή του φόρου της δεκάτης) και κορτζής (φύλακας του φόρου της δεκάτης).

Δίπλα ακριβώς από την «τάβλα» του παππού υπήρχαν ένα μεγάλο παμπάλαιο σκαλιστό μπαούλο και ένα επίσης παμπάλαιο ερμαράκι, όπου φυλάγονταν οι βράκες, τα ζιμπούνια, τα γιλέκα και τα άλλα ρούχα του. Τόσο το μπαούλο όσο και το αρμαρούδι δεν ήταν καθόλου προσιτά, όχι μόνο σε μας, ανήλικα τότε παιδιά, αλλά ούτε και στους ίδιους τους γονείς μας. Στο δίφυλλο ερμαράκι, με τη μυρωδιά του πεύκου, ο παππούς φύλαγε και πρόσεχε με ευλάβεια τα 2-3 γιλέκα του θείου του Βασίλη. Το ένα, μάλιστα, που ήταν σε πολύ κακή κατάσταση, αποτελούσε μέρος της φουστανέλας με την οποία πολέμησε ο ποιητής στον Θεσσαλικό πόλεμο, επιστρέφοντας από την Ιταλία, όπου πήγε να σπουδάσει ζωγραφική με χρήματα που του έδωσε ο θεός του μητροπολίτης Κιτίου Κυπριανός.

Στο μπαούλο κρύβονταν τα πιο πολύτιμα κατάλοιπα του ποιητή. Δεκάδες χειρόγραφα του Βασίλη Μιχαηλίδη και βιβλία. Ο παππούς είχε χωρίσει τα χειρόγραφα σε χοντρές δέσμες ανάλογα με το περιεχόμενό τους και τα τύλιξε σε ρολό και τα έδεσε φιόγκο με μαύρα δερμάτινα λουριά. Θυμάμαι ότι υπήρχαν έξι ή επτά τέτοιες δεσμίδες με αυτόγραφα του ποιητή. Στο ένα ρολό, που ήταν το πλέον απρόσιτο, ήταν τυλιγμένα τα «μυλλωμένα» του (δηλαδή τα αθυρόστομα ποιήματά του), καθώς και διάφορα ερωτικά δίστιχα. Ο «Αμολόητος» ήταν γραμμένος σε διάφορες παραλλαγές και έφερε τον τίτλο «Τα μέλη του σώματος». Τα άλλα ρολά περιλάμβαναν αυτόγραφα ποιήματα, μερικά από τα οποία δεν τα έχω διαβάσει μέχρι σήμερα στις γνωστές εκδόσεις των ποιημάτων του.

Όταν τον περασμένο χρόνο άκουσα το παρακάτω δίστιχο, θυμήθηκα ότι περιλαμβανόταν μαζί με άλλα στο ρολό με τα μυλλωμένα του ποιητή:

*Σαν το καβάτζιν της Σολιάς, έτσι έν το κορμίν της
τζαι πόμελον τα σείλη της τζαι ττουφεξιά το δειν της.*

Επίσης θυμούμαι το δίστιχο που απάγγελλε ο παππούς στους φίλους του, το οποίο είχε συντάξει ο Βασίλης Μιχαηλίδης για την κοπέλα που είχε αγαπήσει, την Ευτέρπη Μιχαηλίδου (αργότερα Αραούζου), την οποία ανήθησαν οι δικοί της να τη δώσουν στον ποιητή, γιατί ήταν φτωχός και άσημος:

*Που γένηκεν η αφορμή για να μας 'ποχωρίσει
σγοιαν περπατεί να σέπεται, σγοιαν κάθεται να λύσει.*

Αυτή η «κατάρρα» του ποιητή για εκείνους που ήταν η αιτία να τον χωρίσουν από τον μεγάλο του έρωτα «έπιασε». Η Ευτέρπη έμεινε χήρα σε μικρό χρονικό διάστημα από τον γάμο της.

Ο Μιχάλης Χατζηκουμπάρος ήταν ο αγαπητός συγγενής του ποιητή, στον οποίον είχε εξομολογηθεί όλη του τη ζωή. Του μίλησε και για το νόθο παιδί που απέκτησε με μια ερωμένη του και του έδωσε το προσωνύμιο Σαλιβουρής,¹ που πέθανε από τύφο στα 20 του χρόνια.

Σε χειρόγραφο του Χατζηκουμπάρου, το οποίο βρήκα στο σπίτι του γιου του Μένοιου Χατζηκουμπάρου στη Μελβούρνη της Αυστραλίας το 1986 και είναι το μόνο χειρόγραφο που σώθηκε από τα χαρτιά του στο πατρικό σπίτι, είναι γραμμένος ο «Αμολόητος».² Στο κάτω μέρος του χειρογράφου, που φέρει ημερομηνία 1.6.1960, ο Χατζηκουμπάρος σημείωσε τα εξής: «Αντιπρόσωπος του μ. Β. Μιχαηλίδη εκ Λευκονοίκου, αδελφότεκνός του, Μιχαήλ Χατζηκουμπάρου, μόνον αυτός τι έκαμεν εις όλην την ζωήν του ο μακαρίτης και εδήλωσεν και έγραψεν τον βίον, πού επήγεν, ποιες αγάπησεν, και ούτω καθ' εξής. Αιωνία η μνήμη του Β. Μιχαηλίδη». Όλα όσα ήξερε για τη ζωή του ποιητή και άλλα περιστατικά ο παππούς μου τα κατέγραψε στο ημερολόγιο που κρατούσε από μικρή ηλικία έως την ημέρα που πέθανε, στις 16.1.1966.

Δυστυχώς τα χειρόγραφα, τα ρούχα και διάφορα αντικείμενα του εθνικού μας ποιητή, καθώς και τα βιβλία και το ημερολόγιο του Χατζηκουμπάρου έμειναν στο Λευκόνοικο και χάθηκαν εξαιτίας της τουρκικής εισβολής. Από το πατρικό σπίτι σώζονται σήμερα μόνο τα θεμέλια και ένα δοκάρι. Παρά τις μεγάλες προσπάθειες που κατέβαλα το 1974, μέσω των Ηνωμένων Εθνών, να μου φέρουν το μπαούλο με τα κειμήλια αυτά, δεν έγινε κατορθωτό κάτι τέτοιο, κι έτσι ο ανεκτίμητος θησαυρός που κληρονόμησα καταστράφηκε και χάθηκαν πολύτιμα στοιχεία, επιστολές, ποιήματα και πληροφορίες για τη ζωή του Βασίλη Μιχαηλίδη.

Τελειώνοντας, θα ήθελα να καταθέσω μια προφορική μαρτυρία σχετικά με την άποψη που είχε ο Γιάννης Ρίτσος για τον Βασίλη Μιχαηλίδη. Το 1976 ή το 1977, όταν σπούδαζα σε σχολή δημοσιογραφίας στην Αθήνα, ο καθηγητής Κώστας Βαλέτας κάλεσε σε εκδήλωση μερικούς λογοτέχνες,

μεταξύ άλλων και τον Γιάννη Ρίτσο. Ο καθηγητής μου με σύστησε στον ποιητή ως απόγονο του Βασίλη Μιχαηλίδη. Και ο Γιάννης Ρίτσος σχολίασε: «Πολλοί με αποκαλούν ποιητή της ρωμιουσύνης. Αλλά ο ποιητής της ρωμιουσύνης είναι ο Βασίλης Μιχαηλίδης. Είναι μεγάλος ποιητής, αλλά δεν τον γνωρίζουμε εδώ στην Ελλάδα, για τον λόγο ότι έγραψε στην κυπριακή διάλεκτο».³ Και απήγγειλε με τον τρόπο του τους παρακάτω γνωστούς στίχους από την «Εννάτη Ιουλίου 1821»:

*Η ρωμιουσύνη έν φυλή συνότζαιρη του κόσμου,
κανένας δεν ευρέθηκεν για να την ιξηλείψει,
κανένας, γιατί ὄσέπει την που τα ἴψη ο Θεός μου.
Η ρωμιουσύνη εννά χαθεί ὄντας ο κόσμος λείψει!*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Προφανώς από τον λόρδο Salisbury (1830-1903), πρωθυπουργό της Μεγάλης Βρετανίας. Το όνομα Σαλισβουρής πέρασε και στο ποίημα του Β. Μιχαηλίδη «Μισός αιώνας πέρασε» (εφ. Σάλπιγξ, 5.3.1886): «Μόλις τ' εχθρού Σαλισβουρή τούς ήλθεν η φοβέρα...». Το Σαλισβουρής υιοθετήθηκε ως επώνυμο και από άλλους, λ.χ. από τον φαρμακοποιό και ποιητάρη Μιχαήλ Μ. Σαλισβουρή, εκδότη της εφημερίδας *Νέα Ισότης*, Λάρνακα, 1931-32: βλ. Κ.Γ. Γιαγκουλλής, *Οι ποιητάρηδες της Κύπρου*, Λευκωσία 2005, σ. 413.

2. Μια από τις παραλλαγές του «Αμολόητου» με τον τίτλο «Τα μέλη του σώματος», όπως καταγράφηκε από τον Μιχαήλ Χατζηκουμπάρου στις 27.3.1962 και παραχωρήθηκε στον Μενέλαο Χριστοδούλου, περιλαμβάνεται (με μικρές διαφορές) στην έκδοση: Κ.Γ. Λάμαχος [Κ.Γ. Γιαγκουλλής], *Τα μωλωμένα τραούθκια των Κυπρίων*, Λευκωσία, Χρ. Ανδρέου, 1998, σσ. 48-49. Όμως για το θέμα αυτό ίσως χρειαστεί να επανέλθουμε.

3. Ας θυμηθούμε εδώ ότι διάφοροι λόγιοι διέσωσαν εγκωμιαστικά σχόλια ποιητών και μελετητών για τον Β. Μιχαηλίδη: Ο Αρ. Πηλαβάκης αναφέρθηκε στον θαυμασμό του γερμανού νεοελληνιστή Κ. Tops για τα δύο πρώιμα ιδιωματικά ποιήματα της *Ασθenoύς λύρας* (βλ. Σάλπιγξ, 12.3.1888 και *Αλήθεια*, 19.11.1888). Ο Χρ. Χουμούζιος ζήτησε τη γνώμη του ιστορικού Κ.Γ. Ζησίου, που «μεγάλως εξετίμησε» την επική σύνθεση «Η 9η Ιουλίου 1821...» και περιέλαβε αποσπάσματα σε άρθρο του για τον αρχιεπ. Κυπριανό (*Τα Πάτρια*, 19, 22 Ιουλ. 1906, σ. 3). Σύμφωνα με τον Γιάγκο Ηλιάδη (*Γράμματα*, 4, 1918, σ. 697), ο γλωσσολόγος Γεώργιος Χατζιδάκις χαρακτήρισε το ίδιο ποίημα «κυπριακό Ερωτόκριτο», ενώ ο Παλαμάς το αποκάλεσε «αληθινό αριστούργημα, μια ραψωδία του Ομήρου» (Γιάννης Λεύκης, Σάλπιγξ, 21.12.1923). Ο Ph. Lébèsque εγκωμίασε τη «λεπτότητα» της τεχνικής στη «Χιώτισσα» (*Mercure de France*, 1.9.1922), ενώ την ίδια εποχή «ανακάλυψε» τον Β. Μιχαηλίδη και ο Φώτης Κόντογλου, ο οποίος αναφέρθηκε επανειλημμένα (και σε δημοσιεύματά του) στον ποιητή. Βλ. Θεοδόσης Νικολάου, *Κριτικά και φιλολογικά κείμενα*, επιμ. Λ. Παπαλεοντίου, Αθήνα, Γαβριηλίδης, 2008, σσ. 358-371. Ο Θ. Νικολάου (ό.π., σ. 339) διέσωσε και εγκωμιαστικά σχόλια της ποιήτριας Ζωής Καρέλη, η οποία θεωρούσε τον Β. Μιχαηλίδη «εφάμιλλο» του Σολωμού.

Μιχάλης Κτίστης

Για ένα (μη) ιδιωματικό ποίημα του Β. Μιχαηλίδη

Αν συγκρίνουμε την πρώτη δημοσίευση του ελεγειακού ποιήματος «Εις τον θάνατον του Κώστα Ι. Γεωργίου» με τη μορφή που έχει πάρει στις πιο πρόσφατες εκδόσεις, διαπιστώνουμε αρκετές ανομοιομορφίες αλλά και (αθέμιτες) επεμβάσεις. Μεταφέρω εδώ την πρώτη δημοσίευση (Σάλλπιγξ, 24.5.1912), με ελάχιστες προσαρμογές στη σύγχρονη ορθογραφία, και τη μορφή που έλαβε στην πρώτη έκδοση των «Απάντων» (επιμ. Π. Παρασκευάς, 1987, σ. 202):¹

Πού πάγεις, Κώστα μου, τρεχτός
 με τα παράσημά σου;
Πού πάγεις με την νιότη σου
 και με την λεβεντιά σου;
- Πάγω να δείξω στον Θεόν,
 νούννε, την μαχαιριά μου,
να δείξω και την νιότη μου
 και την καλήν καρδιά μου,
γεμάτην πατριωτισμόν,
 γεμάτην καλοσύνην,
και να του πω: «Αχ, Πλάστη μου,
 ζητώ δικαιοσύνην».
- Και πού αφήνεις το σχολειό
 και τα μαθήματά σου;
Και πού αφήνεις και τα δυο
 τα γυμναστήριά σου,
που ήσουνα στο τρέξιμο
 [το] πρώτο παλληκάρι,
που σ' επαινούσαν και τα δυο
 και σ' είχανε καμάρι.
Αχ! Κώστα! λέξιν ουδέ μιν
 τα χείλη σου δεν λέγουν:
Στρέψ' ένα βλέμμα πίσω σου
 να δεις πόσοι σε κλαίουν.

17 Μαΐου 1912

Πού πάεις Κώστα μου τρεχτός
 με τα παράσημά σου;
Πού πάεις με την νιότη σου
 τζαι με τη λεβεντιά σου;
Πάω να δείξω στο Θεό νοννέ
 τη μασαιρκά μου
να δείξω τζαι τη νιότη μου
 τζαι την καλήν καρκιά μου.
Γεμάτην πατριωτισμόν
 γεμάτην καλοσύνην
τζαι να του πω: Αχ! Πλάστη μου
 ζητώ δικαιοσύνην.
Τζαι πού αφήνεις το σκολειόν
 τζαι τα μαθήματά σου;
Τζαι πού αφήνεις τζαι τα δκυο
 τα γυμναστήριά σου;
Που ήσουν εις το τρέξιμον
 το πρώτον παλικάρι
που σ' επαινούσαν τζαι τα δκυο
 τζαι είχαν σε καμάριν.
Αχ! Κώστα, λέξιν ουδεμιάν
 τα σείλη σου δεν λέγουν
στρέψε ένα βλέμμα πίσω σου
 να δεις πόσοι σε κλαίουν.

Παραθέτω τις δυο αυτές δημοσιεύσεις, όχι τόσο για να δείξω την πιο πρόσφατη, μάλλον προβληματική έκδοση του ποιήματος (πλημμελής χρήση σημείων στίξης, παραποίηση και αντιμετάθεση λέξεων: πάγεις / πάεις, νούννε / νοννέ, σχολειό / σκολειό, ήσουνα στο / ήσουν εις το, και σ' είχανε / τζαι είχαν σε παραποίηση της στιχουργικής: ο δεκαπεντασύλλαβος «σπάζει» στα ημιστίχιά του και το ποίημα μοιράζεται σε στροφές), αλλά για να θίξω ένα γενικότερο εκδοτικό πρόβλημα: Τελικά ποια είναι η πιο αξιόπιστη μορφή του ποιήματος; Αν και γνωρίζουμε και από άλλες περιπτώσεις ότι οι εκδότες εφημερίδων που φιλοξενούσαν ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη δεν δίσταζαν να

«διορθώσουν» το γράψιμό του, όχι μόνο τα ορθογραφικά λάθη του αλλά και τη γραπτή απόδοση της κυπριακής διαλέκτου, η δημοσίευση του 1912 πρέπει να είναι πολύ πιο κοντά στη μορφή του ποιήματος που έγραψε ο ποιητής. Άλλωστε, οι εκδότες της Σάλπιγγος, που εκτίμησαν από νωρίς την ιδιωματική ποίηση του Β. Μιχαηλίδη, δεν έκαναν τέτοιες δραστικές επεμβάσεις σε ποιήματα του τελευταίου, ώστε να ακυρώνουν τον ιδιωματικό χαρακτήρα τους (βλ. ενδεικτικά το περίπου σύγχρονο ποίημα με τον καθαρευουσιάνικο τίτλο «Εις τον ηρωικώς πεσόντα Χρ. Σώζον», το οποίο σαφώς γράφτηκε στην κυπριακή διάλεκτο και ο ιδιωματικός του χαρακτήρας δεν αλλοιώνεται καθόλου κατά την πρώτη δημοσίευση: Σάλπιγξ, 1 Φεβρ. 1913). Δεν γνωρίζω αν σώζεται ιδιόχειρη μορφή του ελεγείου για τον Κ. Γεωργίου. Αν συμβαίνει κάτι τέτοιο, τότε αυτό θα μπορούσε να μας λύσει μερικές απορίες. Πάντως, από τη δημοσίευση του 1912 (και μάλιστα από τη σύνταξη της γλώσσας) δεν συνάγεται καθόλου ότι το ποίημα αυτό γράφτηκε στην κυπριακή διάλεκτο αλλά σε μια αρκετά απλοποιημένη δημοτική της εποχής. Με άλλα λόγια, εφόσον το ποίημα αυτό δεν γράφτηκε στο κυπριακό ιδίωμα (έστω και αν υπάρχουν σ' αυτό μόνο δύο λέξεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ιδιωματικές: «τρεχτός», «νούννε»), τότε γιατί μετατράπηκε σε ιδιωματικό στις πιο πρόσφατες εκδόσεις;

Ταιριάζει να σημειωθεί εδώ ότι στο αρχείο του Α.Κ. Ιντιάνου σώζεται χειρόγραφο εκδοτική πρόταση του τελευταίου, μάλλον αδημοσίευτη, η οποία, αν εξαιρέσουμε την αφομοίωση του τελικού ν, παρουσιάζει έντονες ομοιότητες με τις επεμβάσεις που έχουν γίνει στην έκδοση του 1987 (και υιοθετήθηκαν και στις πιο πρόσφατες εκδόσεις). Δεν γνωρίζω αν ο Π. Παρασκευάς είχε υπόψη του την εκδοτική πρόταση του Α. Ιντιάνου (δεν δηλώνεται κάτι τέτοιο, ούτε το υπαινίσσομαι)· αλλά, όπως συμβαίνει και στην έκδοση του Π. Παρασκευά, και ο Α. Ιντιάνος προχωρεί σε τολμηρές αλλαγές (λ.χ. πάγεις / πάεις, νούννε / νοννέ ή νουννέ,² ήσουνα στο / ήσουν εις το, και σ' είχανε / τζιαι είχαν σε), όπως άλλωστε το συνηθίζει και σε άλλες περιπτώσεις (και στην έκδοση του 1942), ακόμα και όταν μεταγράφει αυτόγραφα ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη:

Πού πάεις Κώστα μου τρεχτός
με τα παράσημά σου;
πού πάεις με την νιότης σου
τζιαι με τηλ λεβεγκιάς σου;

Πάω να δείξω στοθ Θεό νουνέ
τημ μασαιρκάμ μου,
να δείξω τζιαι την νιότημ μου
τζιαι τηγ καλήγ καρκιάμ μου.

Γεμάτημ πατριωτισμόν
γεμάτηγ καλωσύνην
τζιαι να του πω: «Αχ! πλάστη μου
ζητώ δικαιοσύνην».

Τζιαι πού αφήνεις το σκολεϊόν
τζιαι τα μαθήματά σου;
Τζιαι πού αφήνεις τζιαι τα δκυο
τα γυμναστήριά σου;

Που ήσουν εις το τρέξιμον
το πρώτομ παλληκάριν
που σ' επαινούσαν τζιαι τα δκυο
τζιαι είχασ σε καμάριν.

Αχ! Κώστα, λέξιν ουδέ μιαν
τα σιείλη σου δεν λέγουν:
στρέψε έναβ βλέμμαμ πίσω σου
να δεις πόσοι σε κλαιουν.

Το ελεγείο αυτό ταιριάζει να συγκριθεί με το άλλο, περισσότερο έντεχνο μοιρολόι, το «Εις τον ηρωικώς πεσόντα Χρ. Σώζον», που γράφτηκε επτά μήνες αργότερα. Είναι σαφές ότι ο ποιητής γράφει το τελευταίο στο κυπριακό ιδίωμα. Και εδώ ο δεκαπεντασύλλαβος «σπάζει» στα ημιστίχιά του. (Ας θυμηθούμε ότι και στα μανιατικά μοιρολόγια συνηθίζεται ο ιαμβικός οχτασύλλαβος.) Αξίζει να επισημανθεί ότι και στα δύο ελεγειακά ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη υπάρχουν ενδιαφέρουσες αναλογίες, αλλά εντοπίζονται και επιρροές από τα μοιρολόγια: Και στα δύο δεσπόζει η προχριστιανική αντίληψη για τον θάνατο· στο επίκεντρο βρίσκεται ο ανθρώπινος πόνος, ο θρήνος για την απώλεια μιας ζωής. Ακόμα και το ποίημα για τον «ηρωικώς πεσόντα» Χρ. Σώζο, δήμαρχο της Λεμεσού (που σκοτώθηκε στο Μπιζάνι της Ηπείρου στις 6 Δεκ. 1912), είναι μάλλον αντιηρωικό. Και στα δύο ποιήματα ο ομιλητής αρχικά απευθύνει τον λόγο στον νεκρό, για να διατυπώσει τα απαραίτητα εγκώμια, και στη συνέχεια προβάλλει τον θρήνο και την πίκρα των ζώντων για τον (άδοξο ή ηρωικό) θάνατο νέων ανθρώπων. Επιπλέον, στο πρώτο ποίημα, το οποίο ο ποιητής έγραψε στις 17 Μαΐου 1912, δηλαδή την ίδια μέρα κατά την οποία ο άτυχος βαφτιστικός του Κώστας Γεωργίου, αθλητής του ΓΣΟ και παγκυπριονίκης, μαχαιρώθηκε θανάσιμα σε αιματηρές συμπλοκές ανάμεσα σε Ελληνοκυπρίους και Τουρκοκυπρίους,³ επιστρατεύεται και το υπερφυσικό στοιχείο: Ο πικραμένος ομιλητής-ποιητής στήνει διάλογο με τον νεκρό, ενώ ο τελευταίος εκφράζει και τη δική του αντίληψη για τον άδικο θάνατό του.

Και από την εκδοτική περιπέτεια του μη ιδιωματικού αυτού ποιήματος γίνεται φανερό ότι επείγει να αποκτήσουμε πιο έγκυρες, κριτικές και χρηστικές εκδόσεις των ποιημάτων του Β. Μιχαηλίδη. Χωρίς να μηδενίζουμε τις προσπάθειες που έγιναν κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η αλήθεια είναι ότι δεν καταφέραμε τόσα χρόνια να δώσουμε μια έγκυρη και χρηστική έκδοση των καλύτερων ποιημάτων του, ώστε να γίνουν προσιτά και στον ελλαδικό χώρο. Ασφαλώς δεν τιμά καθόλου το αρμόδιο τμήμα του Πανεπιστημίου Κύπρου (αλλά και όσους ασχολούμαστε με την ποίηση του Β. Μιχαηλίδη) το γεγονός ότι δεν προχωρήσαμε σε βασικές εργασίες υποδομής για το πρόσωπο και το έργο του μεγάλου ποιητή μας, αλλά και το ότι κανένας νεότερος μεταπτυχιακός φοιτητής δεν έχει αναλάβει ακόμη να εκπονήσει ανάλογη μεταπτυχιακή και κυρίως διδακτορική εργασία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η εκδοτική πρόταση του Π. Παρασκευά αναπαράγεται σχεδόν αυτούσια και στις εκδόσεις των Γ. Κατσούρη (Χρ. Ανδρέου, 2002, σ. 238) και Κ. Βασιλείου (Αιγαίον, 2007, σσ. 179-180). Ο Γ. Κατσούρης και στη διδακτορική διατριβή του (1987, 2002) εντάσσει το ποίημα αυτό στα ιδιωματικά του Β. Μιχαηλίδη. Το ποίημα δεν έχει περιληφθεί ούτε στην έκδοση του Α. Ιντιάνου (1942) ούτε στην έκδοση του Δήμου Λεμεσού (1960). Ενδέχεται και ο Θ. Νικολάου να έχει εντάξει το ποίημα αυτό στα ιδιωματικά του Β. Μιχαηλίδη.

2. Παραδόξως η πλέον ιδιωματική λέξη του ποιήματος («νούννε») «διορθώνεται» σε «νοννέ» και «νοννέ» αντίστοιχα, που είναι πιο κοντά στην κοινή νεοελληνική ή ταυτίζεται με αυτήν, παρόλο που επιδιώκεται ιδιωματικό αποτέλεσμα. Κάτι ανάλογο ισχύει και στην αλλαγή του «ήσουν στο» σε «ήσουν εις το».

3. Οι αιματηρές συμπλοκές Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων έγιναν στη Λεμεσό την ημέρα του «Κατακλυσμού», δηλαδή του Αγίου Πνεύματος (17 Μαΐου 1912) και φαίνεται ότι είχαν πολιτική διάσταση. Για τα επεισόδια αυτά υπάρχουν εκτενείς αναφορές σε όλες οι κυπριακές εφημερίδες της εποχής: βλ. ενδεικτικά, *Σάλπιγξ*, 18/31 Μαΐου 1912· *Ένωσις*, 18/31 Μαΐου 1912· *Νέον Έθνος*, 19 Μαΐου/1 Ιουν. 1912. Κατά την κηδεία του Κ. Γεωργίου εκφώνησαν νεκρολογίες οι Μ.Δ. Φραγκούδης, Ν. Κλ. Λανίτης, Αρ. Πιλαβάκης και Στυλ. Χουρμούζιος. Το ποίημα του Β. Μιχαηλίδη χρονολογείται την ίδια μέρα κατά την οποία σκοτώθηκε ο βαφτιστικός του (17 Μαΐου 1912). Αν το ποίημα αυτό είχε γραφτεί πριν από την κηδεία του, τότε γιατί δεν προσκλήθηκε ο ποιητής να το απαγγείλει;

Λευτέρης Παπαλεοντίου

Για τους τίτλους των ιδιωματικών ποιημάτων του Βασίλη Μιχαηλίδη

Αξίζει να μας προβληματίσει το γεγονός ότι οι τίτλοι των περισσότερων ιδιωματικών ποιημάτων του Β. Μιχαηλίδη είναι γραμμένοι στην καθαρεύουσα – όχι στην κυπριακή διάλεκτο: Πώς εξηγείται η ανομοιογένεια αυτή; Πρόκειται για συνειδητή επιλογή του ίδιου του ποιητή ή για επιλογή (λόγιων) φίλων του, όπως του κύκλου της *Αλήθειας* και της *Σάλπιγος*, όπου δημοσίευσε τα περισσότερα ποιήματά του; Μήπως, οι καθαρευουσιάνικοι τίτλοι προκρίνονταν για να προσδώσουν στα ιδιωματικά ποιήματα κάποια «επισημότητα», ή για να δηλωθεί περισσότερο εύληπτα το περιεχόμενό τους; Μήπως οι λόγιοι και οι εγγράμματοι αναγνώστες της εποχής του δεν έβλεπαν με καλό μάτι τη χρήση της κυπριακής διαλέκτου στην ποίηση; Ας θυμηθούμε ότι ο Β. Μιχαηλίδης λίγα ποιήματα γράφει στην κυπριακή διάλεκτο (και ας είναι αυτά τα λίγα που τον καταξιώνουν ως ποιητή)· και ότι ακόμα και τα στιχουργήματα του σατιρικού φύλλου *Ο Διάβολος* (1888) αποφασίζει, ενδεχομένως με συμβουλή του εκδότη Στυλ. Χουρμούζιου, να τα συντάσσει στην καθομιλουμένη της εποχής, και όχι στο τοπικό ιδίωμα, που ίσως προσφερόταν περισσότερο. Ας θυμηθούμε επίσης ότι ο ποιητής αποφασίζει να περιλάβει στην πρώτη συλλογή του (*Ασθενής λύρα*, 1882) δυο πρώιμα ιδιωματικά ποιήματά του· μάλιστα, στον τίτλο του ενός από αυτά ο ποιητής δηλώνει ότι το δημοσιεύει με προτροπή λογίων: «Την παρούσαν επιστολήν εις κυπριακήν διάλεκτον κατά προτροπήν λογίων τινών δημοσιεύω» και ότι επανειλημμένα ο Στυλ. Χουρμούζιος αλλά και μερικοί άλλοι επαίνεσαν ιδιωματικά ποιήματά του ήδη στα χρόνια του 1880 και του 1890.

Το πρώτο ιδιωματικό ποίημα του Β. Μιχαηλίδη, «Η τοκογλυφία, κατά κυπριακήν γλώσσαν», δημοσιεύτηκε, όπως είναι γνωστό, στον *Πυθαγόρα*, παράρτημα του περιοδικού *Μέντωρ* (1873) της Σμύρνης. Αν εξαιρέσουμε τα δυο πιο δημοφιλή «μυλλωμένα» ποιήματά του («Ο αμολόητος» και «Το πάλιωμαν του βίλλου με τον πούττον»), που κυκλοφορούσαν και τυπωμένα σε αντρικές συντροφίες, και μερικά άλλα (όπως τα «Το πευκάριν», «Ο γάδαρος

τζ' η σιλυντρούνα», «Ο γέρος της Περοκλησιάς»), τα οποία δεν δημοσιεύτηκαν ενόσω ζούσε ο ποιητής, πολύ λίγα (μόνο τρία) από τα υπόλοιπα γνωστά ιδιοματικά του έχουν τίτλο στην κυπριακή διάλεκτο: «Η ανεράδα» (1893), «Η Κύπρος στη μάναν της» (*Ποιήματα*, 1911· μάλιστα με αφομοίωση του ν) και το κύκνειο άσμα του, «Το όρομαν του Ρωμιού» (1917), το οποίο είναι γνωστό ότι γράφτηκε στο τοπικό γλωσσικό ιδίωμα με προτροπή του Σ. Μενάρδου.

Σχετικά με την εκτενή ποιητική σύνθεση με τον ανοικονόμητο τίτλο «Η 9^η Ιουλίου 1821 εν Λευκωσία (Κύπρου)», μπορούμε να δεχτούμε την πληροφορία που δίνουν οι Γλ. Αλιθέρης, Αντ. Ιντιάνος και άλλοι,¹ ότι ο ποιητής συνήθιζε να την αποκαλεί «Το τραούδι του Τζυπριανού»;² Ή μπορούμε να δεχτούμε ως αξιόπιστα όσα γράφει ο Γλ. Αλιθέρης, ότι ο τίτλος «Αι διαιρέσεις και αι κοινωνίαι» «δεν είναι γνήσιος, γιατί αλλάχτηκε από τον καθαρευουσιάνο επιμελητή της έκδοσης του 1911 [δηλαδή τον Χρ. Χουρμούζιο], όπως και μερικοί άλλοι»; Όμως το ποίημα αυτό είχε δημοσιευτεί με τον ίδιο τίτλο πολύ νωρίτερα (*Σάλπιγξ*, 3.4.1899), και μάλιστα ο ίδιος τίτλος είναι γραμμένος με το χέρι του ποιητή στα αυτόγραφα του. Αν μείνουμε στην ίδια εφημερίδα και στην ποιητική σύνθεση «Η 9^η Ιουλίου...», διαπιστώνουμε ότι σε σειρά σημειωμάτων της Σύνταξης αλλά και σε αποσπασματικές δημοσιεύσεις του ποιήματος υπάρχουν μερικές αλλαγές στον τίτλο, που παραμένει όμως πάντα καθαρευουσιάνικος: «Η 9^η Ιουλίου του 1821 εν Λευκωσία Κύπρου (4.11.1895 και 1.1.1902)· «Η Κύπρος κατά το 1821» (2.9.1897 και 3.4.1899)· «Η 9^η Ιουλίου του 1821 εν Κύπρω» (16.7.1909). Είναι φανερό ότι με την πρόκριση του τίτλου αυτού επιδιώκεται να (συν)δηλωθεί με «επίσημη» γλώσσα το κυπριακό χωροχρονικό πλαίσιο αλλά και η συμμετοχή της Κύπρου στον αγώνα του 1821 και το σκληρό τίμημα το οποίο κατέβαλε (εξόντωση του αρχιεπισκόπου Κυπριανού και άλλων αρχιερέων και προεστών από τους Τούρκους).

Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να ειπωθεί για τα περισσότερα από τα υπόλοιπα ιδιοματικά ποιήματα, στα οποία – πάντα σε καθαρεύουσα ή σε κάπως πιο απλουστευμένη γλώσσα – συνοψίζεται το πατριωτικό και σπανιότερα το κοινωνικό, πολιτικό ή ερωτικό περιεχόμενο των κειμένων: «Η τοκογλυφία, κατά κυπριακήν γλώσσαν» (*Πυθαγόρας*, 1873)· «Την παρούσαν επιστολήν εις κυπριακήν διάλεκτον κατά προτροπήν λογίων τινών δημοσιεύω» (*Ασθενής Λύρα*, 1882 / «Μία επιστολή εις κυπριακήν διάλεκτον», *Ποιήματα*, 1911)· «Η Κύπρος προς τους λέγοντας ότι δεν είναι ελληνική», *Ασθενής λύρα*, 1882 και *Ποιήματα*, 1911)· «Η ανακουφισθείσα κόρη» (*Σάλπιγξ*, 1.5.1885)· «Τη Α. Εξοχότητι σιρ Ουώλτερ Σενδάλλ» (*Σάλπιγξ*, 10.6.1895 / «Τω αρμοστή σιρ Ουώλτερ Σένταλ», *Ποιήματα*, 1911)· «Η Χιώτισσα εν Λεμεσώ κατά το 1821» (*Ποιήματα*, 1911)· «Αι διαιρέσεις και αι κοινωνίαι», *Σάλπιγξ*, 3.4.1899· *Ποιήματα*, 1911)· «Εις τον ηρωικώς πεσόντα Χριστόδουλον Σώζον» (*Σάλπιγξ*, 1.2.1913)· «Ο Κωνσταντίνος» (*Κήρυξ*, 1.1.1915). Αλλά και με τους τρεις ιδιοματικούς τίτλους που επικράτησαν στα ισάριθμα ποιήματά του «Ποίημα εις κυπριακήν γλώσσαν» [=«Η ανεράδα»], (*Σάλπιγξ*, 25.12.1893)· «Η Κύπρος

στην μάναν της» (*Ποιήματα*, 1911) και «Το όρομαν του Ρωμιού», *Σάλπιγξ*, 14.1.1917), όπως και με τους τίτλους των δύο «μυλλωμένων» του όσο και των άλλων που δεν δημοσιεύτηκαν όσο ζούσε ο ποιητής, είναι φανερό ότι επιδιώκεται να δοθούν είτε οι κεντρικές μορφές των ποιημάτων είτε τα κεντρικά επεισόδιά τους.

Πάντως, τα αυτόγραφα ποιήματα του Β. Μιχαηλίδη, τουλάχιστον αυτά που σώζονται στο αρχείο του Αντ. Ιντιάνου, δεν μας βοηθούν να λύσουμε τις απορίες μας αν δηλαδή η επιλογή των καθαρευουσιάνικων τίτλων στα ιδιωματικά του ποιήματα οφειλόταν αποκλειστικά στον ίδιο ή αν επιβλήθηκε, κατά κάποιον τρόπο, από λογίους και εκδότες. Σύμφωνα με τα τεκμήρια αυτά, παρατηρούμε ότι στα αυτόγραφα ποιήματά του που είναι γραμμένα στην καθαρεύουσα ή στη δημοτική οι τίτλοι υπάρχουν (έστω και αν συχνά είναι διαφοροποιημένοι σε σχέση με τις πρώτες δημοσιεύσεις). Αντίθετα, από τα τρία αυτόγραφα ποιήματά του στην κυπριακή διάλεκτο που έχουμε υπόψη μας («Η Χιώτισσα...», «Η ανεράδα» και «Αι διαιρέσεις και αι κοινωνίαι»), τα δύο πρώτα είναι άτιτλα, ενώ το τρίτο φέρει τον ίδιο τίτλο με τις δημοσιευμένες μορφές του στη *Σάλπιγξ* (3.4.1899) και στα *Ποιήματα* (1911). Αυτό το τελευταίο δεν υποδηλώνει ότι ο Β. Μιχαηλίδης επέλεξε ή τουλάχιστον αποδεχόταν τον τίτλο σε καθαρεύουσα γλώσσα;³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γλ. Αλιθέρης, «Βασίλης Μιχαηλίδης», *Κυπριακά Γράμματα* 5 (1940-41) 79 [=Αλεξάνδρεια 1957, σ. 24] και Αντ. Ιντιάνος, «Η 9^η Ιουλίου του 1821 εν Λευκωσία (Κύπρου)», *Κυπριακά Γράμματα* 5 (1940-41) 345 [=Εκλογή από τα ποιήματα του Βασίλη Μιχαηλίδη, Λευκωσία 1942, σ. ιβ¹].

2. Αξίζει να κατατεθούν εδώ δυο προφορικές μαρτυρίες, σύμφωνα με τις οποίες ο τίτλος «Το τραούδι του Τζυπριανού» συνηθιζόταν στο φιλικό και στο συγγενικό περιβάλλον του Β. Μιχαηλίδη: Ο Αριστείδης Κουδουνάρης μάς πληροφόρησε ότι ο τίτλος αυτός χρησιμοποιόταν τόσο από τον Αριστόδημο Πηλαβάκη όσο και από τον γιο του Κώστα Πηλαβάκη, που γνώρισαν από κοντά τον ποιητή. Εξάλλου, σύμφωνα με προφορική μαρτυρία του Μιχάλη Κτίστη, με τον ίδιο τίτλο ανέφεραν το συνθετικό αυτό ποίημα και συγγενικά πρόσωπα του Β. Μιχαηλίδη. Ας σημειωθεί επίσης ότι περίπου ανάλογοι τίτλοι χρησιμοποιούνται και σε άλλα (παλιότερα ή νεότερα) ομόθεμα ιδιωματικά ποιήματα επώνυμων και ανώνυμων ποιητάρηδων, λαϊκών ή λαϊκότροπων ποιητών: «Το τραγούδι του αρχιεπισκόπου», «Το τραγούδι των δεσποτάδων», «Το άσμα των αρχιερέων», «Άσμα του απαγχονισμού του αρχιεπισκόπου Κυπριανού και των άλλων μητροπολιτών κατά την επανάσταση του 1821», «Ο αποκεφαλισμός των δεσποτάδων» (Χρ. Τζαπούρας), «Η σφαγή του Τζυπριανού» (Π. Λιασίδης) κτλ. Βλ. Κ.Γ. Γιαγκουλλής, «Η 9^η Ιουλίου στην ποίηση της Κύπρου», *Λαογραφική Κύπρος* 49 (1999) 11-24.

3. Ας διορθωθεί εδώ ότι το σκίτσο του Β. Μιχαηλίδη που δημοσιεύτηκε στο προηγούμενο τεύχος των *Μικροφιλολογικών* και στα *Μικροφιλολογικά Τετράδια* αρ. 6 (και αναδημοσιεύεται και εδώ) αρχικά δημοσιεύτηκε στο περ. *Ελληνική Δημοουργία* 36 (Αύγ. 1949) και πιο πρόσφατα περιλήφθηκε και στον τόμο Βασίλης Μιχαηλίδης, *Η Ρωμοσύνη εν' φυλή συντόξιαρη του κόσμου*, Λευκωσία, Θ.Ε.Π.Α.Κ., 2001, σ. 123 (όπου δίνεται η πληροφορία για την πρώτη δημοσίευση). Όπως μας πληροφορεί ο Αρ. Κουδουνάρης (βλ. παρακάτω), το σκίτσο αυτό φιλοτεχνήθηκε από τον Τηλ. Κάνθο.

Κυριάκος Ιωάννου

Ένα άγνωστο γράμμα του Γιώργου Δροσίνη προς τον Hubert Pernot

Τον Οκτώβριο του 2003, όταν ανέλαβα τα καθήκοντά μου στη Σορβόνη, άρχισα να ασχολούμαι με τη Βιβλιοθήκη του Νεοελληνικού Ινστιτούτου της οποίας, ως γνωστό, η κατάσταση ήταν κάθε άλλο παρά ικανοποιητική. Πρώτη δουλειά μας, με τη σύζυγό μου – την οποία ευχαριστώ κι από εδώ – ήταν να κάνουμε τον γενικό απολογισμό της κατάστασης, συγκρίνοντας τα δελτία του καταλόγου με τα βιβλία που βρίσκονταν ακόμα στα ράφια των μονίμως ανοιχτών ντουλαπιών, γιατί τα περισσότερα κλειδιά είχαν χαθεί. Με την ευκαιρία αυτού του ελέγχου, ανακάλυψα την επιστολή που δημοσιεύω παρακάτω, ανάμεσα σε δυο βιβλία που δεν ήταν του Δροσίνη. Προφανώς ο Pernot, που ήταν τακτικός άνθρωπος, δεν είχε αφήσει σ' αυτό το μέρος το σημαντικό γράμμα του φίλου του. Εννοείται επίσης ότι το διασωθέν γράμμα δεν ήταν το μοναδικό που είχε λάβει ο ιδρυτής του Νεοελληνικού Ινστιτούτου της Σορβόνης από τον Γ. Δροσίνη. Αυτή η μεμονωμένη επιστολή είναι υπόλοιπο μιας ολόκληρης αλληλογραφίας, της οποίας αγνώω την τύχη. Τα γράμματα πρέπει να ήταν τοποθετημένα αρχικά σε ένα ντοσιέ με μεταλλικούς κρίκους, όπως αποδεικνύεται από τις τρύπες που έχουν στο αριστερό περιθώριο όλα τα φύλλα της επιστολής που έχει εντοπιστεί.

Το χειρόγραφο κείμενο είναι γραμμένο σε επίσημο χαρτί του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως (5 φύλλα 21,5x27 εκ. και 1 φύλλο 13,5x21,5 εκ.). Τα φύλλα έχουν χειρόγραφη σελιδαρίθμηση από 2 έως 5 και είναι διπλωμένα, με αποτέλεσμα το γράμμα να παρουσιάζεται ως ένα μικρό τετράδιο 18 σελίδων γραμμένων και στις δύο όψεις.

Από το περιεχόμενο του γράμματος προκύπτει ότι ο Δροσίνης απαντάει σε γράμμα του Pernot, που συνόδευε την αποστολή της τρίτης έκδοσης της *Grammaire* του (1917). Εκείνη την εποχή η Γαλλία αγωνίζεται σκληρά εναντίον της Γερμανίας, ενώ η Ελλάδα, εγκαταλείποντας την ουδετερότητά της, συμπαρατάσσεται με την Αντάντ. Το γράμμα του Pernot πρέπει να απηχούσε την ιδεολογική αντιπαράθεση ανάμεσα στη Γαλλία και τη Γερμανία, που σύμφωνα με την κοινή γαλλική αντίληψη της εποχής εθεωρούντο φορείς δύο ασύμβατων πολιτισμών. Από την άποψη αυτή, η ισορροπημένη γαλλοφιλία του Δροσίνη αποτελεί ενδιαφέρον τεκμήριο για τη στάση πολλών Ελλήνων διανοουμένων προς το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

Πρόσθεσα λίγες επεξηγηματικές σημειώσεις. Έχω όμως πλήρη συνείδηση ότι άφησα τα περισσότερα ερωτήματα αναπάντητα. Είμαι βέβαιος πως η έκδοση της *Αλληλογραφίας* του Δροσίνη από τον Γιάννη Παπακώστα, στον οποίον έστειλα μια φωτοτυπία του γράμματος, θα συμπληρώσει τις ελλείψεις αυτής της πρώτης δημοσίευσης.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 25 8βρ./7Νβρ. 1917

Γ. Δροσίνης

Καλέ μου φίλε,

Ἔλαβα χθές μόλις τὸ γράμμα σου τῆς 19 8βρ. (ν.). Πολὺ πρὶν εἶχα λάβῃ τὴ νέα ἔκδοσι τῆς Γραμματικῆς¹ καί, μὴ γνωρίζοντας τὴ δική σου διεύθυνσι, ἔστειλα μιὰ κάρτα στὸν ἐκδότη καὶ τὸν εὐχαρίστησα. Εἶδα τὴν τιμὴ πού μοῦ κάνεις, νὰ δίνης γιὰ μοντέλα γραψίματος² δίστιχά μου καὶ τὴν πεῖδι μεγάλη δόξα μου, νὰ θαρρεῖς δημοτικὰ δίστιχα δικά μου (γιατὶ ἔχεις κι ἄλλα δικά μου δίστιχα στὰ μὴ δημοτικὰ), μαρτυριὰ πὼς ἔχω ἀφομοιωθῆ μετὰ τὴν ἐθνικὴ ψυχὴ σ' αὐτὰ τόσο πού νὰ μὴν τὰ ξεχωρίζῃ |^{1,2} τῆς δουλειᾶς ἀνθρωπος σὰν κι ἐσένα. Ἐπαθεὶς ὁμοῦ τὸ ἴδιο μετὰ τὸ πρῶτο ποίημα θαρρῶντας τὸ δημοτικόν, ἐνῶ εἶναι τοῦ Καλλιβούρτζη. Σ' ἐγέλασε ἡ φόρμα τοῦ ἡ δημοτικῆ. Πῶς δὲ σοῦδωκε ὑποψίες ἡ ἀνατολίτικη «μεγαλαυχία» του, ἕνας κάποιος γογγορισμός, πού λείπει ἀπ' τὰ δημοτικὰ μας τραγούδια;

Ὅ,τι σοῦ χρειάζεται γιὰ τὴ χρηστομάθεια³ καὶ γιὰ ὅ,τι ἄλλο μὴ με ρωτᾶς – παίρνε τὸ ἐλεύθερα.⁴ Ἐδῶ εἴμαστε μαθημένοι σ' ἕνα εἶδος πνευματικῆς κοινοκτημοσύνης: ἅμα βγῆ στὴ δημοσιότητα κάτι εἶναι τοῦ κόσμου κτῆμα καὶ τὸ ξαναδημοσιεύει ὁ καθένας χωρὶς μάλιστα καὶ νὰ πῆ ἀπὸ ποῦ |^{1,3} τὸ πῆρε. Ἔτσι ἐδοκίμασα τὴν εὐχαρίστησι νὰ ἰδῶ δευτέρους καὶ τρίτους ἐκδόσεις ὀλόκληρης σειρᾶς ποιημάτων μου σ' ἐφημερίδες ἀπὸ ἕνα τὴν ἡμέρα – σὰ συνταγὴ μαγειρικῆς – κι ἐπειδὴ δὲν ἔλεγαν ἀπὸ ποῦ τὰ εἶχαν πάρῃ, γιὰ νὰ μὲ περνοῦν ταχτικὸ συνεργάτη τους, ἐδέχθηκα συγχαρητήρια γιὰ ποιήματα ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια δημοσιευμένα! – Γιὰ τὴν ἐκλογὴ δὲν ἔχω γνώμη. Ἐσὺ ξέρεις ποιά σοῦ χρειάζονται καὶ ποιά ταιριάζουν γιὰ τοὺς ἀναγνώστας⁵ καὶ τοὺς ἀκροατὰς σου. Ἀλήθεια: μοῦ γράφεις πὼς θὰ ἤθελες νὰ μεταφρασθῆ τὸ Βοτάνι τῆς Ἀγάπης. Δὲν τὸ πῆρες εἰδήσι πὼς ἔχει δημοσιευθῆ μετὰφρασί του στὴ Revue τοῦ Finot 1907 – θαρρῶ, δὲν ἔχω πρόχειρο τὸ ἔτος.⁶ Κι ἡ Ἀσχημὴ κόρη |^{1,4} στὴ Graecia ἔχει μεταφρασθῆ πρό 3-4 χρόνων,⁷ οὔτε αὐτὸ δὲν τόχω πρόχειρο. Τὸ Βοτάνι ἔχει μεταφρασθῆ καὶ ἰταλικά σὲ τόμο⁸ καὶ ἀγγλικά σὲ τόμο.⁹ Ἡ Ἀμαρυλλίς δὲν ἔχει μεταφρασθῆ γαλλικά,¹⁰ ἐνῶ τὴν ἔχουν μετὰφράση γερμανικά, δανικά, τσεχικά, ἀγγλικά καὶ σουηδικὰ σὲ τόμους ἰδιαίτερους¹¹ καὶ ὀλλανδικὰ σ' ἐπιφυλλίδα ἐφημερίδας. Τὸ ἔργο μου αὐτὸ εἶναι παλιὸ καὶ ἀδέξια γραμμένο, μὰ διαβάζεται πάντοτε γιατί ἔχει φαίνεται κάποια χάρι primitive καὶ μιὰ νεανικὴ φρεσκάδα, γραμμένο ἀπάνω στὰ 25 χρόνια τῆς ζωῆς – ἀλλοίμονο!

Γιὰ τὸ ζήτημα πού μοῦ προβάλλεις: τὴν ἐπίδρασι πού ἔχω νοιώσῃ ἀπὸ τὴ γαλλικὴ λογοτεχνία κι ἂν δὲν μ' ἔχη περισσότερο σημαδέψῃ ἢ γερμανικὴ λογοτεχνία; Δὲ θὰ μποροῦσα |^{2,1} νὰ σοῦ δώσω ἀπόκρισι ἔγκυρη. Ἀπὸ ὅλα παίρνε κανεὶς γύρω του θέλοντας καὶ μὴ θέλοντας, ὅταν διαβάξῃ πολλὰ καὶ κάθε λογῆς κι' ὅταν θαυμάξῃ μερικὰ χωριστὰ ἀπὸ τὸ σωρὸ. Μὰ μήπως ἔχει συνείδησι ὁ ἴδιος; Ὅση συνείδησι ἔχει τὸ στάχυ τοῦ σιταριοῦ, ἀπὸ τί καὶ τί ἔγινε καὶ πόσα συστατικά πῆρε ἀπὸ τὸ χῶμα κι ἀπὸ τὸν ἀέρα κι ἀπὸ τὸν ἥλιο κι ἀπὸ τῶν ἄστρον τὴ δροσιά!

Καὶ ποιὸς εἶναι ὁ γάλλος ποιητὴς τοῦ 19^{ου} καὶ 20^{ου} αἰῶνα πού δὲν ἔχει τὴν ἐπίδρασι τοῦ Γκαῖτε καὶ τοῦ Χάινε καὶ τοῦ Βύρωνος καὶ τοῦ Σέλλεῦ καὶ τοῦ Κήτς καὶ τοῦ Λεοπάρδη καὶ τοῦ |^{2,2} Λέρμοντοφ καὶ τόσων ἄλλων ἢ ἀπ' εὐθείας ἂν

διάβασε ἔργα τους¹² στὸ πρωτότυπο ἢ σὲ μετάφρασι ἢ ἀπὸ δεύτερο χέρι, δηλαδή ἂν διάβασε ἔργα ἀπ' αὐτοὺς ἐπηρεασμένα.

Δὲν ξέρω λοιπὸν κι ἐγὼ καλὰ καλὰ ποιοὶ εἶναι οἱ δανεισταὶ μου οἱ ξένοι, ἔξω ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ καὶ τὴν ἑλληνικὴ παράδοσι. Ξέρω ὅμως πὼς τὸ μεγαλύτερο μέρος δὲν μπορῶ νὰ μὴν τὸ χρωστῶ στὴ Γαλλία καὶ τ' ὁμολογῶ μὲ ὅλη μου τὴν ψυχὴ. Ἀπὸ τότε ποὺ μόλις ξεπετούσαμε ἀπὸ τὴς ποιητικῆς φωλιῆς μας σὰν τὰ νιογέννητα χελιδόνια, οἱ Γάλλοι ἦταν τὰ μεγάλα χελιδόνια γιὰ |^{2,3} μᾶς στὸ πέταμα, γιὰτὶ κι ἡ γλῶσσα τους μᾶς ἦταν πρωτογνωρίστη ἀπὸ ἄλλες γλῶσσες ἀπὸ τὰ παιδιάτικα χρόνια στὸ σπίτι καὶ στὸ σχολεῖο ὕστερα. Ὁ Παλαμᾶς ἔχει γράψῃ στὰ ἀπομνημονεύματα παλιῶν χρόνων γιὰ τὴ συγκίνησι τὴν ἀδιαλάλητη ποὺ μᾶς ἔκαναν οἱ Parnassiens μὲ τὰ κομψὰ ἐλζεβιριανὰ τομάκια τῆς Bibl. Littéraire τοῦ Lemerre. Ἦταν γιὰ μᾶς κάτι τέτοιοι τόμοι ὅ,τι ἓνα κουτὶ μαργαριταρένια στολδια γιὰ μιὰ κοπέλλα. Καὶ φαίνεται ἡ ἐπίδρασι στὰ πρῶτα μας βιβλία ὡς καὶ στὸν τύπο ἀκόμα, ὅχι μονάχα στὴν προσπάθεια τῆς φόρμας, ἀστεῖα προσπάθεια γιὰ μᾶς τοὺς ἀδέξιους καὶ μὲ γλῶσσα ἀσχημάτιστη ἀκόμα καὶ θεόφωχῃ στὸ |^{2,4} παιδιάτικο στόμα μας. Κι ἀπὸ τότε, πέρασε τάχα μιὰ μέρα τῆς ζωῆς μας χωρὶς νὰ διαβάσομε γαλλικὸ βιβλίον καὶ πρὸ πάντων στίχους; Καὶ τώρα, τώρα ἀκόμα πρὶν κλείσω τὰ μάτια κουρασμένος ἀπὸ τῆς μέρας τὴς φροντίδες καὶ τὴς πεζῆς ἔννοιες, θὰ διαβάσω λίγους στίχους τοῦ Samain¹³ ἢ τοῦ Baudelaire¹⁴ ἢ τοῦ Jammes¹⁵ ἢ τοῦ Verhaeren¹⁶ καὶ ἡ ὑπερέτρια τὸ πρῶτ' ἢ εὗρη κάποιον βιβλίον δικό τους κάτω ἀπὸ τὸ προσκέφαλό μου. Αὐτὸ ξέρω· ἐσὺ βγάλε τὰ συμπεράσματά σου. Θαρῶ πὼς ἂν πῆρα κάτι ἀπὸ τοὺς παλιούς Γερμανοὺς εἶναι ὁ τύπος τοῦ ὀλιγόστιχου Lied καὶ τῆς ἀπλοϊκῆς Ballade, γιὰτὶ ταιριάζουν μὲ τὸ φυσικὸ μου |^{3,1} καὶ μὲ τὸ πνεῦμα τῆς δημοτικῆς μας ποιήσεως σὲ πολλὰ, καθὼς ἔχομε καὶ τὼν συνθέτων τὴν ὁμιοσύνη καὶ τὴν εὐκολία τῆς κατασκευῆς καινούργιων μὲ τὼν γερμανοὺς ποιητῶν. Ἀπὸ τοὺς νέους ὅμως γερμανοὺς ποιητῶν δὲν ἔχω βέβαια καμμιά ἐπίδρασι, γιὰτὶ καὶ δὲν τοὺς διαβάζω πολὺ κι οὔτε τοὺς θαυμάζω καθόλου μὲ τὴ σκοτεινιά καὶ τὴν ἀσάφεια ποὺ ἐπιδιώκουν ὅπως διόλου ἀντίθετη μὲ τὴν καθαρότητα ποὺ θέλω ἐγὼ. Καὶ ἂν προποσ σὲ λίγο βγάλω νέον τόμον μὲ ποιήματα¹⁷ κι ἔχω καμμιά 25αριὰ μεταφρασμένα ἢ μᾶλλον ξαναχυμένα σὲ ἑλληνικὸ καλοῦπι ἔργα |^{3,2} ποιητῶν ἀδιάφορα ὡς πρὸς τὴν ἐθνικότητα – ποὺ μοῦκαναν ξεχωριστὴ ἐντύπωσι σὲ κάποια ψυχικὴ διάθεση ποὺ θὰ εἶχα βρεθεῖ. Ἐκεῖ θὰ βρῆς καὶ τοῦ Lenau¹⁸ καὶ τῆς Browning¹⁹ καὶ τοῦ Maeterling (sic)²⁰ καὶ τοῦ Dehmel²¹ καὶ τοῦ Ibsen²² καὶ τοῦ Samain²³ στίχους. Θὰ βρῆς ἐκεῖ καὶ μιὰ σειρὰ – ἄς τὰ πῶ ἱστορικά – τὰ περισσότερα sonetti ἢ сонέττα ὅπως τὰ λέμε ἐμεῖς. Μέσ' σ' αὐτὰ ξεχωριστὰ θὰ σ' ἐνδιαφέρῃ ἓνα γιὰ τοῦ Φαβιέρου²⁴ τὸ ἀνέβασμα στὴν Ἀκρόπολι²⁵ καὶ γιὰ τὸ χαμὸ τῶν Φράγκων ἵπποτων τῶν 1311 στὴν Κωπαΐδα.²⁶ Σοὺ τὰ στέλνω ἀπὸ διόρθωσι τυπογραφικὴ ἐσώκλειστα καὶ τὰ δυό, ἴσως μπορῆς νὰ τὰ ἀναφέρῃς καὶ τὰ δυό καὶ σὲ κανένα σου |^{3,3} μάθημα ἐπίκαιρα γιὰ νὰ δείξης πόσον ἡ σκέψι μας γυρίζει πρὸς τὴ Γαλλία, πόσα χρυσὰ νήματα μᾶς δένουν μαζί σας. Θὰ σοῦρθῃ μάλιστα τοῦ Φαβιέρου ἐπίκαιρα, γιὰτὶ στὰ 29-30 νύχτα τοῦ Νβρίου 1826 ἀνέβηκεν στὴν Ἀκρόπολι.

Γιὰ τὴν ἐπίδρασι τῆς Γαλλίας στὴν ἐκπαίδευσιν δὲν ἔχω πολλὰ νὰ σοῦ πῶ. Ὁ πρῶτος νόμος περὶ δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ὁ δικός μας τοῦ 1834 εἶναι παρμένος ἀπὸ τὸν γαλλικὸν τοῦ Guizot καὶ ἐπὶ χρόνια ὕστερα τὰ ἐκπαιδευτικὰ μας φῶτα ἀπὸ τὴ Γαλλία τὰ παίρναμε. Ἡ μεταστροφὴ τοῦ ἄξονός μας ἄρχισε μετὰ τὸ '70, ὅταν ὄλων τὰ μάτια – καὶ τὰ δικά σας – γύρισαν πρὸς τὴ γερμανικὴ ἐκπαίδευσιν καὶ τὴν ἀνακήρυξαν τὰ πιδ ἔγκυρα στόματα |^{3,4} αὐτὴν νικῆτρα ὅσο καὶ τὸ στρατό. Ἀπὸ τότε ὅλοι οἱ ἐκπαιδευτικοὶ μας ἐκεῖ πήγαιναν νὰ φέρουν φῶς

στά καντήλια μας. Όλες οι ύποτροφιές για τη Γερμανία και ιδίως για τη Γιένα και τὸν Ράιν, τὸν Πατριάρχη τῆς παιδαγωγικῆς – ὅπως τὸν ἐθεωροῦσαν. Λίγοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ ἔφερναν ἀντίδρασι στὸ μονοπώλιο αὐτὸ τῆς Παιδαγωγικῆς Σοφίας κι ἔλεγαν πὼς πρέπει νὰ στραφοῦμε κι ἄλλοῦ κι ἔβλεπαν τὸ ἀταίριαστο γιὰ τὸ δικό μας χαρακτήρα τῆς βορεινῆς ἐκπαιδύσεως. Ἀπὸ τοὺς κορυφαίους ἦταν ὁ μακαρίτης ὁ Βικέλας. Κι ἐγὼ στὸ ἐκπαιδευτικὸ περιοδικὸ ποὺ ἐξέδωκα ὕστερα ἀπὸ τὸν πόλεμο^{4.1} τοῦ 1897, τὴν Ἐθνικὴ Ἀγωγή,²⁷ κάθε ἄλλο παρὰ πρὸς τὸ γερμανικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ἐκάρφωσα τὰ μάτια. Ἰσα ἴσα ἀπὸ τὴ Γαλλία ἔπαιρνα τὰ μεγάλα παραδείγματα καὶ ξέρω πὼς πολὺ συντέλεσε τὸ περιοδικὸ ἐκεῖνο, ποὺ βγήκε 5-6 χρόνια, νὰ δείξει στοὺς δασκάλους μας πὼς δὲν τελειώνει ὅλη ἡ ἐκπαιδευτικὴ σοφία στὰ γερμανικὰ σύνορα καὶ πὼς μᾶς εἶναι πιὸ ταιριαστὰ τὰ παραδείγματα ἀπὸ λαοκρατικὰ καὶ φιλικώτερα ἔθνη σὰν τὴ Γαλλία, τὴν Ἑλβετία καὶ τὴν Ἀμερικὴ καὶ ἄρχισαν νὰ λαμβάνουν καὶ περιοδικὰ ἐκπαιδευτικὰ γαλλικὰ καὶ ^{4.2} τῆς γαλλικῆς Ἑλβετίας καθὼς τὴν *Education*, τὴν *Ecole Nouvelle*, τὴν *Manuel de l'Ens. Primaire* κλπ., εἰς τὰ ὅποια μάλιστα πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ ἐνέγραφα ἐγὼ γράφων εἰς τὸν βιβλιοπώλην μου Cornely τοῦ Παρισιοῦ. – Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ γερμανικὴ προπαγάνδα καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ζήτημα ἐργάζονταν θαυμάσια ὀργανωμένη. Μέσα στὰς Ἀθήνας εἴχαμε σχολεῖο γερμανικὸ δημοτικὸ τέλειο, ποὺ δέχονταν καὶ ἀναζητοῦσε μάλιστα κοντὰ στὰ γερμανόπαιδα καὶ ἑλληνόπαιδα. Τὸ σχολεῖο αὐτὸ ἦταν φυτώριο φιλογερμανισμοῦ, ποὺ τώρα μᾶς ἔδειξε τοὺς φαρμακεροὺς καρπούς του, ^{4.3} ἦτον καὶ πρότυπο ποὺ τὸ θαύμαζαν οἱ δικοί μας καὶ τὸ ἀκολουθοῦσαν ὅσο ἤμποροῦσαν.

Θέλεις κι ἄλλο: ὅλα τὰ διδακτικὰ ὄργανα τῶν σχολείων μας τὰ παίρναμε ἀπ' τὴ Γερμανία, γιατί ἐκεῖ τὰ βρῖσκαμε φθηνότερα καὶ προσφερόμενα μ' εὐκολίες καταπληκτικές. Στὴν ἔκθεση τῆ Σχολικῆ ποὺ κάναμε στὸ Σύλλογο μὲ τὸ Βικέλα οἱ Γερμανοὶ ἐργαστηριάρχαι ὄχι μόνο χωρὶς ἐνέργεια μᾶς ἔστειλαν 30 χιλ. μάρκων πράματα, ἀλλὰ μᾶς τ' ἄφησαν νὰ πουληθοῦν γιὰ λογαριασμό τους μὲ προμήθεια 20/40 % καὶ διωρία 2 χρόνων καὶ ὁμοίους ὄρους γιὰ κάθε παραγγελία στὸ μέλλον. Οἱ δικοί σας, μ' ὅλες τοῦ Βικέλα τίς προσπάθειες, σχεδόν ^{4.4} δὲν μᾶς ἐμπιστεύονταν οὔτε ἓνα πρασόφυλλο νὰ μᾶς στείλουν καὶ οἱ ὄροι τους ἦταν φριχτοί. Θυμοῦμαι τὴ λύπη καὶ στενοχώρια μας γι' αὐτὸ καὶ τὸ Βικέλα ποὺ τὰ ἔγραψε σὲ φίλους του Γάλλους καὶ τὰ εἶπε τοῦ Homolle τότε: – Παραπονιέστε πὼς δὲν ἔχομε μὲ τὴ Γαλλία στενοτέρους δεσμούς καὶ μᾶς πλημμύρισε σὲ ὅλα ἡ Γερμανία, μάθετε λοιπὸν τώρα τὴν αἰτία ἀπ' αὐτὸ τὸ παράδειγμα. Ἐκεῖνοι κάνουν κάθε τι νὰ μᾶς προσελκύσουν καὶ σεῖς μᾶς ἀποδιώχνετε ἀκατάδεχτα.

Σταματῶ γιατί ἀρκετὰ σὲ παραζάλισα. Μοῦδωκες ὅμως ἀφορμὴ νὰ ξεθυμᾶνω γιὰ πολλὰ ποὺ μὲ πνίγουν. Τὸ Μέλλον θὰ τ' ἀλλάξει ὅλα καὶ ἡ Νίκη εἶναι δική μας. Ὁ ἥλιος θὰ φέξει ^{5.1} μέσα ἀπὸ τὰ ῥοδοσύννεφα τῆς Ἑλευθερίας, καὶ τὴν Ἑλευθερία αὐτὴ οἱ λαοὶ τῆς γῆς θὰ τὴ χρωστοῦν στὴ Γαλλία καὶ πάλι.

Δὲν ξέρω ποιές λογοτεχνικὲς ἐπιδράσεις ἔχουν ὅσα ἔγραψα καὶ θὰ γράψω, ξέρω πὼς ἔξω ἀπ' αὐτὰ κι ἀπάνω ἀπ' ὅλα εἶναι ἡ ἀγάπη μου πρὸς τὴ Γαλλία καὶ ὡς ἀνθρώπου ἑλευθέρου καὶ ὡς ἀνθρώπου συλλογιζομένου καὶ ὡς ἀνθρώπου αἰσθανομένου – καὶ ὡς Ἕλληνας.

Ξέρω πὼς μιὰ διαρκὴς προσευχὴ τῆς ψυχῆς μου εἶναι νὰ νικήσῃ ἡ Γαλλία, καὶ φιλῶ τὰ ματωμένα χέρια της ποὺ ὑψώνουν καπνισμένη, κομματιασμένη ἀπὸ τὸν πόλεμο, τὴν ὑπερτίμια σημαία τῆς Ἑλευθερίας.

Μὲ πολλὴ φιλία σοῦ σφίγγω τὰ δυὸ χέρια. / Δροσίνης

Adresse: / Georges Drossinis / Rue Polytechnique 2 / Athènes

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Grammaire de grec moderne (langue parlée)* par Hubert Pernot, troisième édition entièrement refondue, Paris, Garnier, 1917.
2. Αυτά τα «μοντέλα γραψίματος» βρίσκονται στη σ. 6 της *Γραμματικής*. Πρόκειται για πέντε δίστιχα κι ένα τετράστιχο. Στην τρίτη έκδοση του 1917 αυτοί οι στίχοι δεν χαρακτηρίζονται «δημοτικά δίστιχα». Αντίθετα στο *Recueil de textes en grec usuel*, που θα βγει το 1918, ο Δροσίνης θα δημοσιεύσει και θα μεταφράσει (σσ. 18-23) δώδεκα «δημοτικά δίστιχα / distiques populaires».
3. Ο Δροσίνης αναφέρεται προφανώς στο *Recueil* που πρέπει να ετοίμαζε τότε ο Pernot.
4. Από τα κείμενα του *Recueil* πολλά προέρχονται από τα έργα του Δροσίνης: τρία πεζά, «Οι δυο σάλιαγκοι», «Τα τρία χαρίσματα της κόρης» από τα *Παραμύθια* (1889), «Η άσχημη κόρη» από την *Εστία* 29 (1890), σσ. 76-77, και δυο ποιήματα, «Ο ταμπουράς» από τα *Ειδύλλια* (1884) και «Η Ευτυχία» από τα *Φωτερά σκοτάδια* (1915).
5. Στο χφ. *άναγνωστάς*.
6. «Κατά τὸ 1906 ἐδημοσίευσε γαλλικὴν μετάφρασιν τοῦ κ. J. Guillebert τὸ παρισινὸν περιοδικὸν *La Revue*», γράφει ο Δροσίνης στον πρόλογο μιας αχρονολόγητης μετάφρασης του Βοτανιού.
7. Ο Robert Lafont μετέφρασε την «Άσχημη κόρη» με τον τίτλο «*La laide*» στο *Graecia*, 16 (Αυγ.-15 Σεπτ. 1911) 415-417.
8. «Κατὰ τὸ 1912 ἐξεδόθη ἰταλικὴ μετάφρασις τοῦ κ. Lafons», αὐτ.
9. *The Herb of Love*, μτφρ. της κυρίας E. M. Edmonds, Λονδίνο 1892.
10. Στον πρόλογο της αχρονολόγητης τρίτης έκδοσης του έργου ο Δροσίνης γράφει: «Ἦρchiσε δὲ ἡ δημοσίευσίς γαλλικῆς μεταφράσεως εἰς τὸ παρισινὸν *Acropole*».
11. «Μεταφράσεις τῆς Ἀμαρυλλίδος μέχρι τοῦδε ἔχουν δημοσιευτῆ ἔξ: ἀγγλική, γερμανική, δανική, σουηδική, ὀλλανδική καὶ τσεχική», αὐτ.
12. Στο χφ. *του*.
13. Albert Samain (1858-1900).
14. Charles Baudelaire (1821-1867).
15. Francis Jammes (1868-1938).
16. Emile Verhaeren (1866-1916).
17. Ο Δροσίνης αναφέρεται ἐδῶ στη συλλογὴ ποιημάτων *Κλειστά βλέφαρα* 1914-1917, Αθήνα, Σιδέρης, 1918 (=Γεωργίου Δροσίνης, Ἄπαντα, τόμος δεύτερος, Ποίηση, 1903-1922, επιμ. Γιάννης Παπακώστας, σσ. 167-273).
18. *Κλειστά βλέφαρα*, ἐκδ. Παπακώστα, «Οἱ τρεις», σσ. 227-228, «Οἱ τρεις Ατσίγγανοι», σσ. 229-230.
19. Αὐτ. Sonetto VII, σ. 237, Sonetto XII, σ. 238, Sonetto XVIII, σ. 239.
20. Αὐτ. «Τρεις κοπέλες», σ. 248, «Στερνές παραγγελίες», σ. 249, «Οἱ κόρες τῆς μάγισσας», σ. 250, «Τριάντα χρόνια...», σ. 251, «Ἡ αλυσσοδεμένη», σ. 252, «Λόγια τῆς Παναγίας», σ. 253.
21. Richard Dehmel, γερμανὸς συγγραφέας (1863-1920). Βλ. *Κλειστά βλέφαρα*, «Σωπαίνοντα», σ. 240, «Στην ἔρημο», σσ. 241-242.
22. Αὐτ. «Ἀστέρι», σ. 232, «Ἡ χήνα ἡ πουπουλόφτερη», σ. 233, «Νερολούλουδο», σ. 234, «Κ' ἔφυγε», σ. 235, «Εὐχαριστώ!», σ. 236.
23. Αὐτ. «Ἐλένη», σ. 254.
24. Charles Nicolas Fabvier (1782-1855).
25. Βλ. *Πύρινη ρομφαία*, Ἄπαντα, 2, επιμ. Παπακώστα, «Τοῦ Φαβιέρου ἐξακόσοι», σ. 288.
26. Αὐτ. «Τα δυο λιοντάρια», σ. 278.
27. Ἡ *Παιδαγωγικὴ ἀγωγή* τοῦ Δροσίνης κυκλοφόρησε ἀπὸ τον Ἰανουάριο τοῦ 1898 ἕως το Δεκέμβριο τοῦ 1904.

Henri Tonnet

Ἐνα ἄγνωστο ταξιδιωτικὸ ἀφήγημα τοῦ Δ.Θ. Σταυρινίδη

Στο δεύτερο εξάμηνο του 1896 δημοσιεύεται σε δεκατέσσερις ακανόνιστες συνέχειες στην εφημερίδα *Φωνὴ τῆς Κύπρου* ἕνα ταξιδιωτικὸ ἀφήγημα με τίτλο «Ἀνά την νήσον. Ἡ ἐπαρχία Ἀμμοχώστου. Εντυπώσεις - Επεισόδια - Εικόνες» με τα αρχικά Δ. Σ., που πιθανότατα ἀνήκουν στον δεκαοκτάρχρονο

τότε Δημοσθένη Θ. Σταυρινίδη (1878-1957), συνεργάτη της εφημερίδας και συγγραφέα της συλλογής *Κυπριακά διηγήματα* (1898).¹ Ο νεαρός συγγραφέας ανέλαβε να ταξιδέψει στην Αμμόχωστο και σε χωριά της Μεσαορίας και της Καρπασίας, με σκοπό «εκ του σύνεγγυς να μελετήσει και ακούση τα παράπονα των κατοίκων» και στη συνέχεια να τα καταγράψει για λογαριασμό της εφημερίδας, ώστε αυτά να γνωστοποιηθούν «τη τε κυβερνήσει και τῷ δημοσίῳ».² Εκτός από την Αμμόχωστο και τα Βαρώσια, επισκέπτεται τα χωριά Άσσια, Βατυλή, Λύση, Κοντέα, Πραστεϊό, Περιστερωνοπηγή, Λευκόνοικο, Τρίκωμο, Άγιος Σέργιος, Λιμνιά, Πατρίκι, Ακανθού, Άγιος Θεόδωρος, Κώμη Γιαλού, Λεονάρισσο, Άγιος Ανδρόνικος, Γιαλούσα, Ριζοκάρπασο, και καταγράφει προβλήματα και δυσκολίες όπως η φτώχεια, η αμορφωσιά, η εξαθλίωση, η απόγνωση και η απελπισία που δυναστεύουν τους χωρικούς εξαιτίας της βαριάς φορολογίας και της οικονομικής αφαίμαξής τους από δανειστές και τοκογλύφους· ακόμα η έλλειψη δρόμων, γεφυριών και άλλων υποδομών, η ανεπάρκεια των νόμων αλλά και η κακή εφαρμογή τους από τους αρμοδίους, οι ασθένειες φυτών, ζώων και ανθρώπων κτλ. Παράλληλα, καταγράφει απόψεις χωρικών αλλά και δικές του προτάσεις για βελτίωση της κατάστασης.

Το κείμενο ενδιαφέρει όχι μόνο για την ιστορική και κοινωνιολογική μελέτη της κυπριακής αγροτικής ζωής στο τέλος του 19^{ου} αιώνα αλλά και ως λογοτεχνική απόπειρα ενός επίδοξου συγγραφέα, ο οποίος πολύ σύντομα επιδιώκει να θεματοποιήσει σε μικρά διηγήματα ανάλογα ζητήματα. Πράγματι, το ταξιδιωτικό αυτό αφήγημα ενδιαφέρει να διαβαστεί συνδυαστικά με τα *Κυπριακά διηγήματά* του, στα οποία, σύμφωνα με το προλογικό του σημείωμα, έθετε ως αποκλειστικό σκοπό του την «εξεικόνισιν του χαρακτήρος και της ζωής των κατοίκων της δυστυχούς πατρίδος» του και για την οποία θα ήταν ευχαριστημένος, αν κατόρθωνε με αυτήν να δώσει «έστω και αμυδράν ιδέαν του τρόπου της ζωής και της ατμοσφαιράς μέσα εις την οποίαν δρώσι, σκέπτονται, αγαπώσι και πάσχουσιν οι Κύπριοι». Πρώτα απ' όλα, από το κείμενο αυτό συνάγεται ότι ο Δ.Θ. Σταυρινίδης έρχεται σε άμεση επαφή με τη ζωή, τα ήθη και τα έθιμα των κατοίκων της Κύπρου, και μάλιστα αγροτικών και απομακρυσμένων περιοχών, τις οποίες περιήλθε «καβάλλα στο ευτελές ευαγγελικό υποζύγιο».³

Στο περιορισμένο πλαίσιο αυτού του σημειώματος περιορίζομαι να καταθέσω μερικές πρώτες παρατηρήσεις για τη θεματική συνάφεια του κειμένου αυτού με διηγήματα του Σταυρινίδη. Ας πούμε, το πρόβλημα της στυγνής φορολογίας περνά στο διήγημα «Ο εισπράκτορας», στο οποίο ο κυβερνητικός φοροεισπράκτορας ξεπουλά τα οικιακά σκεύη μιας οικογένειας που δεν είναι σε θέση να καταβάλει τη φορολογία. Η ατμόσφαιρα της φτώχειας, της μιζέριας, της άχαρης ζωής, της ακατάπανστης εργασίας και η διάχυτη αίσθηση ότι οι άνθρωποι αυτοί δεν είναι τελικά τίποτε άλλο παρά πόνια στα χέρια της μοίρας συναντώνται (σε μικρότερο πάντως βαθμό) στα

διηγήματά του «Ένα μυστήριο» και «Η Ελέγκω». Η καταγιγίδα και οι πλημμύρες τις οποίες συναντά ο περιηγητής Σταυρινίδης αξιοποιούνται κατά κάποιο τρόπο και στο διήγημά του «Η κατάρα». Ο δάσκαλος, ως συνοδός και ξεναγός του Σταυρινίδη σε κάποια από τα χωριά που επισκέπτεται, συναντάται στο ίδιο πάλι διήγημά του, επιτρέποντας την υπόθεση ότι από έναν τέτοιο δάσκαλο θα άκουσε και την ιστορία της τρελής ηρωίδας του. Βέβαια, στα διηγήματά του ο συγγραφέας επεξεργάζεται μυθοπλαστικά το πρωτογενές υλικό του και τα αφηγηματικά του πρόσωπα. Έτσι, ενώ τα πρόσωπα που καταγράφει στο οδοιπορικό του (κυρίως οι φοροεισπράκτορες και οι τοκογλύφοι) αποδίδονται με μελανά χρώματα, οι ήρωες των διηγημάτων του φαίνονται πολύ περισσότερο ταπεινοί και αξιοπρεπείς.

Εξάλλου, στο περιηγητικό αφήγημα δίνονται περιγραφές προσώπων, τοπίων, χωριών, σκηνών στα καφενεία, στους αγρούς, στην αγορά, του πρωινού και του ηλιοβασιλέματος, στις οποίες διαφαίνεται το ταλέντο του νεαρού συγγραφέα. Αξιοσημείωτη είναι και η χρήση μιας ανάμικτης γλώσσας: η απλή καθαρεύουσα εναλλάσσεται με τη δημοτική, ενώ παρεισφρεύουν και έντονοι ή πιο απαλοί ιδιωματοισμοί για να αποδοθεί ο λόγος των χωρικών ανάλογα με τη μόρφωση και την κοινωνική τους θέση. Σχετικά ανάλογος χειρισμός της γλώσσας (αν και σε περιορισμένο βαθμό) παρουσιάζεται και στα διηγήματά του, όπου στα διαλογικά μέρη γίνεται αρκετά απλούστερη σε σύγκριση με την καθαρή αφήγηση.

Ό,τι και να συμβαίνει, το πρώιμο και άγνωστο ταξιδιωτικό αυτό αφήγημα μαρτυρεί τη γνωριμία του νεαρού Δ. Σταυρινίδη με τον απλό και βασανισμένο κόσμο της Κύπρου, και, τελικά, αποτελεί πρωτογενές υλικό από το οποίο ο συγγραφέας αντλεί για να στήσει σκηνές, πρόσωπα ή επεισόδια σε διηγήματά του. Όμως, τι γνώριζε ο νεαρός συγγραφέας από ταξιδιωτική φιλολογία; Θα είχε υπόψη του κάποιο από τα πολλά περιηγητικά περί Κύπρου κείμενα ξένων συγγραφέων ή, έστω, τα *Κυπριακά* του Σακελλάριου ή την *Κύπριδα* του Γ.Σ. Φραγκούδη; Ενδεχομένως να είχε διαβάσει ανάλογα αφηγήματα που δημοσιεύονταν εκείνα τα χρόνια σε κυπριακές εφημερίδες.⁴ Πάντως, αξίζει να κρατήσουμε από το κείμενο του Δ.Θ. Σταυρινίδη τόσο την αφηγηματική δεξιότητα του συγγραφέα όσο και τη ρεαλιστική δύναμη με την οποία επιδιώκει να απεικονίσει τον χώρο και τους ανθρώπους του. Ας μεταφέρουμε εδώ ενδεικτικά ένα μικρό απόσπασμα, στο οποίο ο συγγραφέας-περιηγητής αφήνει κάποιον ταλαιπωρημένο χωρικό να διατυπώσει με τον τρόπο του, σε απλουστευμένη και λιτή γλώσσα, με έντονους και παραστατικούς ιδιωματοισμούς, το πρόβλημά του (κατάσχεση της προίκας της γυναίκας του, αφού ο ίδιος δεν ήταν σε θέση να ξοφλήσει το χρέος του):

– Αφεντικό, άκου, να χαρείς, το παράπονόν μου. Είχα δανειστεί κάτι παράδες και, επειδή έπεσαν δύσκολοι καιροί, δεν μπόρεσα να τους πιερώσω. Μα ο τόκος έτρεχεν. Άξαππα προχτές θωρώ ένα σικουέστρον και να σικουεστράρουν τα πράματα της γυναίκας μου. Πράματα τούτα, που τα είχε 'πού τους γονιούς της

και τα ξέρει ούλος ο κόσμος... 'Ηντα πο' φταιεν η γυναικία, αν εγιώ εχρωστούσα, ήντα 'θέλαν 'πού το μάλιν της; Να χαρείς, γράψε, κύριε, πέρκι γενεί τίποτε, πέρκι λυπηθεί η κυβέρνηση για τες αδικίες που υποφέρουμεν.⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φωνή της Κύπρου, Λευκωσία, 30 Ιουλ., 6, 13, 20, 27 Αυγ., 3, 10, 24 Σεπτ., 1, 8, 15 Οκτ., 5, 19 Νοεμ. και 17 Δεκ. 1896. Το κείμενο αυτό προβλέπεται να περιληφθεί σύντομα σε τόμο μαζί με τα υπόλοιπα διηγήματα και αφηγήματα του Δ. Σταυρινίδη (εκδ. Χρ. Ανδρέου).
2. Φωνή της Κύπρου, 23 Ιουλ. 1896. Σχετική αναφορά στην ανακοίνωση αυτή, τους προβληματισμούς και τα συναισθήματα του συγγραφέα συναντούμε και στην εισαγωγή που κάνει ο ίδιος στο πρώτο μέρος του κειμένου του (30 Ιουλ. 1896).
3. Βλ. Άντης Περνάρης, «Δημοσθένης Θ. Σταυρινίδης. Ο πρώτος Κύπριος διηγηματογράφος», Φιλολογική Κύπρος, 1961, σ. 174-176. Δεν γνωρίζουμε αν ισχύει η πληροφορία που δίνει ο Περνάρης, ότι ο Σταυρινίδης ταξίδεψε στις περιοχές αυτές και για να εισπράξει συνδρομές για την εφ. Φωνή της Κύπρου.
4. Για παράδειγμα, Γ.Σ. Φραγκούδης, «Αποσπάσματα οδοιπορικών σημειώσεων», Αλήθεια, 6 Οκτ. 1888· «Ανά τα όρη», ό.π., 5 Σεπτ. 1890· «Παρισινάι φλυαρίαί», ό.π., 18 Μαρτ. 1892· «Πού την Λεμεσόν στην Χώραν με τα πόδια», ό.π., 19, 26 Ιουλ., 2 Αυγ. 1895. Νικ. Κλ. Λανίτης, «Από Τροοδιτίσσης εις Κύκκον. Απόσπασμα εξ οδοιπορικών εντυπώσεων», Σάλπιγξ, 18 Αυγ. 1890· «Αναμνήσεις εκ Βενετίας», Αλήθεια, 1 Ιαν. 1891· «Μολυβιές. Ανά την επαρχίαν Πάφου», ό.π., 28 Σεπτ., 5, 12, 19 Οκτ. 1893. Μ.Δ. Φραγκούδης, «Ανά τον Όλυμπον», Αλήθεια, 12 Οκτ. 1893. Ευγένιος Ν. Ζήνων, «Η πρωτεύουσα της Σάμου (εντυπώσεις διαμονής)», Σάλπιγξ, 16, 23 Ιουλ. 1894. Χ. Κουπιάς, «Ταξείδιον από Κύπρον εις Αίγυπτον», Ένωσις, 22 Ιουλ.-9 Δεκ. 1895. Γιάγκος Κ. Λανίτης, «Χάριν αναψυχής», Σάλπιγξ, 7, 9, 14, 17 Αυγ. 1896.
5. Οι υπογραμμίσεις των ιδιοματισμών οφείλονται στον συγγραφέα. Γλωσσάρι: άξαππα = ξαφνικά· σικουέστρον = κατάσχεση· μάλιν = περιουσία· πέρκι = μακάρι.

Χρίστος Χατζηαθανασίου

Η παρουσία έργων του Θεόφιλου σε δύο υπερρεαλιστικά ποιήματα:
«Ιππεύων όνους αγαπών κυρίες»,
«Μην ομιλείτε εις τον οδηγόν Ι»

Χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία μπορούμε να ανιχνεύσουμε ότι ο λαϊκός ζωγράφος Θεόφιλος Γ. Χατζημιχαήλ (1873-1934) θεωρήθηκε από μείζονες ποιητικούς εκπροσώπους της γενιάς του 1930 δάσκαλος που προέρχεται από το λαό¹ και «αυθεντικός τεχνίτης»² που μας έχει δώσει «μεγάλο μάθημα»,³ εκπρόσωπος καλλιτεχνικής «ευαισθησίας, [...] ευρηματικότητας και [...] γνησιότητας»,⁴ καλλιτέχνης στου οποίου το έργο «Το ρήμα κρουσταλλώθηκε και φέγγει».⁵ Στο «Χρονολογικό Σημείωμα» του Mario Vitti για τον Οδυσσέα Ελύτη τονίζεται ότι στην «ανακάλυψη του Θεόφιλου»⁶ από τον Ελύτη το 1935 επιτέλεσε ρόλο και ο Ανδρέας Εμπειρικός· και ο έτερος «Διόσκουρος» του ελληνικού υπερρεαλισμού, ο Νίκος Εγγονόπουλος, δείχνει να έχει βαθιά και ουσιαστική σχέση με το έργο του Θεόφιλου: πέρα από τις αναφορές του ίδιου και των μελετητών του,⁷ διαθέτουμε και μία βασική μελέτη, της οποίας ο τίτλος συνδέει κατ' αναλογίαν την ποίηση του

Εγγονόπουλου με ενδεικτικό περιστατικό της ζωής του Θεόφιλου,⁸ που και ο Σεφέρης έχει υπογραμμίσει («μια φορά τράβηξαν την ανεμόσκαλα όπου ήταν ανεβασμένος για τη δουλειά του και τον έριξαν χάμω»).

Έχει επισημανθεί, μεταξύ άλλων, ότι η τέταρτη «ενότητα» του Μπολιβάρ «με τους “μελλοντικούς” αναγνώστες - κριτές» καθρεφτίζεται στην «ονοματοθεσία ενός ζωγραφικού του [ενν. του Εγγονόπουλου] πίνακα (1976), όπου η σύνθεση [...] άλλοτε παίρνει τον τίτλο “Διαβάζοντας Ρήγα Βελεστινλή” και άλλοτε τον τίτλο “Μελλούμενοι σχολιαστές”».¹⁰ Κατ’ αντίστροφη πορεία από αυτήν που σκιαγραφεί η παραπάνω επισημάνση (=ποίημα απηχείται στον τίτλο και στην εικονοπλαστική δυναμική ζωγραφικού έργου), θα προσπαθήσουμε να δείξουμε ότι δύο τίτλοι ζωγραφικών έργων του Θεόφιλου έχουν λεκτικά εμφίλοχωρήσει ο ένας σε ποίημα του Ανδρέα Εμπειρικού από την *Υψικάμινο* (1935) και ο άλλος σε ποίημα του Νίκου Εγγονόπουλου από το *Μην ομιλείτε εις τον οδηγόν* (1938).

Το 1931 ο Θεόφιλος ζωγράφισε τον πίνακα «Καβαλλάρια επί όνους Δεσποινίδων».¹¹ Τρεις εικονιζόμενες μορφές ανήκουν σε νεαρές γυναίκες, αλλά μία τέταρτη - παρόλο τον τίτλο - ανήκει σε αγόρι ντυμένο με ναυτικά. Τα συμπαθή τετράποδα και οι αναβάτες τους έχουν ενταχθεί σε περιβάλλον αγροτικό: καλλιεργημένη γη, γαλανός ουρανός με λίγα σύννεφα και στο βάθος δέκα θαλερά δέντρα και συνεχόμενη λοφοσειρά. Ο Ανδρέας Εμπειρικός στον τίτλο του ποιήματος «Ιππεύων όνους αγαπών κυρίες»¹² διατηρεί το λεκτικό («όνους») του Θεόφιλου και μέρος της εννοιολογικής δυναμικής του (μετατρέπει το «καβαλλάρια» σε «ιππεύων»). Μεταβάλλει τις δεσποινίδες σε κυρίες, ενώ αίρει τον καθαρεύοντα σολοικισμό του τίτλου της ζωγραφιάς (η πρόθεση «επί» συντάσσεται με αιτιατική, όταν δηλώνεται εχθρική διάθεση, στοιχείο έξω από τη γνώση αλλά και έξω από την υποβαλλόμενη βούληση του εικαστικού καλλιτέχνη). Επιπλέον, στον τίτλο του ποιήματος περικλείεται μία εμπειρική σεξουαλική συνδήλωση, την οποία, βέβαια, ο σεμνοπρεπής Θεόφιλος ούτε καν θα διανοούνταν: οι τροπικές μετοχές Ενεστώτα υπογραμμίζουν τη διάρκεια και το ταυτόχρονο των δύο πράξεων, ενώ η αναλογία ιππασίας και σεξουαλικής πράξης είναι τόσο γνωστή, ώστε οι διασαφηνίσεις περιττεύουν. Τα δέντρα του πίνακα θα μπορούσαν να είναι και αμυγδαλιές και η «μυγδαλιά του κρησφυγέτου μιας αριστοτεχνικής ορχήστρας» συγκροτεί εμφαντική αναφορά του ποιήματος. Περισσότερο συνδεδεμένη με τον ζωγραφικό πίνακα είναι η αναφορά του Εμπειρικού στον «φιόγκο» που «έλαμψε για χιλιοστή φορά», αν προσέξουμε ότι η μία από τις εικονιζόμενες γυναίκες φέρει στα μαλλιά έναν επιβλητικό φιόγκο (οι άλλες δύο και το αγόρι φορούν καπέλα).

Ο πίνακας «Οι Αλβανοί χορεύοντες»¹³ είναι του 1932. Το πρώτο μέρος (I) της ομότιτλης με τη συλλογή *Μην ομιλείτε εις τον οδηγόν* ποιητικής ενότητας του Νίκου Εγγονόπουλου εκκινεί με τη φράση: «Αλβανοί χορεύοντες σκέπτονται να στρέψουν προς νέες διευθύνσεις τις ενέργειές τους, εις τρόπον

ώστε τα παιδιά να μην καταλάβουν τίποτες από τις πικρίες και τας απογοητεύσεις της ζωής». ¹⁴ Η φράση θα μπορούσε να συγκροτεί στο πλαίσιο του πεζόμορφου ποιήματος μία ερμηνεία του πίνακα του Θεόφιλου. Μολονότι δύο από τους παριστάμενους χτυπούν παλαμάκια σύμφωνα με το ρυθμό και εικονίζονται εύχαρεις, μερικοί άλλοι φαίνονται σκυθρωποί (ιδίως η γυναικεία μορφή του πίνακα), ενώ ο βασικός χορευτής δείχνει βαθιά συλλογισμένος, παρότι βρίσκεται στην αποκορύφωση μιας εντυπωσιακής χορευτικής φιγούρας. Η φράση του Εγγονόπουλου συνάδει όχι μόνο με τον τίτλο αλλά και με το πνεύμα του πίνακα. Με τον έλλογο ειρμό της, μάλιστα, καταδεικνύει ως παρωχημένο το κριτικό στερεότυπο, που είχε ήδη τεθεί από τη δεκαετία του '30 και ταύτιζε υποχρεωτικά «τον υπερρεαλισμό με την αυτόματη γραφή ή την πλήρη απουσία λογικής αλληλουχίας». ¹⁵

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκιμές*, πρώτος τόμος, Αθήνα, Ίκαρος 41981, σ. 238.
2. *Δοκιμές*, ό.π., σ. 460.
3. Βλ. «Η γνώμη του κ. Εγγονόπουλου», *Νεοελληνική Λογοτεχνία*, τχ. 3, 1938, σ. 131 [απάντηση σε έρευνα του Κώστα Θρακιώτη για την ακαδημαϊκή ζωγραφική], τώρα και στο Νίκος Εγγονόπουλος, *Οι άγγελοι στον παράδεισο μιλούν ελληνικά...*, Αθήνα, Ύψιλον / βιβλία 1999, σ. 15-16.
4. Οδυσσέας Ελύτης, «Ο Θεόφιλος σήμερα και πάντα», Θεόφιλος. *Ζωγραφικοί πίνακες*, Μυτιλήνη, Δήμος Μυτιλήνης - Μουσείο Θεόφιλου - «Εκδόσεις Τέχνης» Γ. Γκεζερλής και Σ¹α Ο.Ε. 31990, σ. 9. Βλ. και το δοκίμιο του Οδυσσέα Ελύτη, *Ο ζωγράφος Θεόφιλος*, Αθήνα, Ύψιλον / βιβλία 1996.
5. Από το ποίημα του Ανδρέα Εμπειρίκου «Θεόφιλος Χατζημιχαήλ», βλ. *Ενδοχώρα*, Αθήνα, Άγρα 62003, σ. 89. Το ποίημα ανήκει στην ενότητα «Το σώμα της πρωίας», η οποία - όπως σημειώνει ο ποιητής (ό.π., σ. 87) - γράφτηκε κατά την διετία 1935-1936.
6. Mario Vitti, *Οδυσσέας Ελύτης. Κριτική μελέτη*, Αθήνα, Ερμής 1984, σ. 331-332.
7. Βλ. ενδεικτικά, *Εισαγωγή στην ποίηση του Εγγονόπουλου. Επιλογή κριτικών κειμένων*, εισαγωγή - επιμέλεια: Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, σ. κζ', 74, 120, 123, 137, 160, 179, 258.
8. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Νίκος Εγγονόπουλος. Η ποίηση στον καιρό «του τραβήγματος της ψηλής σκάλας»*, Αθήνα, Στιγμή 1987.
9. *Δοκιμές*, ό.π. (σημ. 2).
10. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Μερικές διακειμενικές επισημάνσεις στον Μπολιβάρ του Νίκου Εγγονόπουλου», στον συλλογικό τόμο *Νίκος Εγγονόπουλος: Ωραίος σαν Έλληνας*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν 1996, σ. 71-72 και στο *Εισαγωγή στην ποίηση του Εγγονόπουλου*, ό.π. (σημ. 7), σ. 234.
11. Βλ. Θεόφιλος. *Ζωγραφικοί πίνακες*, ό.π. (σημ. 4), σ. 88-89.
12. *Υψικάμινος*, Αθήνα, Άγρα 51995, σ. 49.
13. Θεόφιλος. *Ζωγραφικοί πίνακες*, ό.π. (σημ. 4), σ. 120-121, 123.
14. Νίκου Εγγονόπουλου, *Ποιήματα Α'*, Αθήνα, Ίκαρος 1977, σ. 13. Για την «οικειοποίηση του αλβανικού» στοιχείου από τον Εγγονόπουλο, βλ. Ολυμπία Ταχοπούλου, *Υπερρεαλισμός και μοντερνιστικός πρωτογονισμός. Μύθος και πολιτισμική ετερότητα στο ποιητικό έργο του Νίκου Εγγονόπουλου*, διδ. διατριβή, Ρέθυμνο, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2005, σ. 215-219.
15. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, «Ο Νίκος Εγγονόπουλος και η κριτική», *Εισαγωγή στην ποίηση του Εγγονόπουλου*, ό.π. (σημ.7), σ. 1γ'.

Δημήτρης Κόκορης

Στέλιος Ξεφλούδας - Θ.Δ. Φραγκόπουλος Αλληλογραφικά τεκμήρια

Τα αλληλογραφικά τεκμήρια που ανακοινώνω σήμερα μου τα προσέφερε γενναιόδωρα ο Θ.Δ. Φραγκόπουλος (1923-1998), επιθυμώντας τη δημοσίευσή τους, μια και ήταν τότε πρόσφατος ο θάνατος του Στέλιου Ξεφλούδα (1901-1984). Με τον Φραγκόπουλο είχαμε γνωριστεί μερικά χρόνια πριν, περί τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Τα τεκμήρια παρέμειναν στα συρτάρια μου ανεκμετάλλευτα τόσο καιρό αλλά, έστω και αργά, βρίσκουν εδώ την αρμόζουσα θέση τους. Δεν πρόκειται για επιστολές, αλλά για τέσσερα πυκνογραμμένα ταχυδρομικά δελτάρια που έστειλε ο σαραντάχρονος Ξεφλούδας προς τον νεαρό φίλο του. Για την αρχή της μεταξύ τους γνωριμίας δεν διαθέτω στοιχεία. Είναι, πάντως, χαρακτηριστικό ότι ο Φραγκόπουλος ήταν τότε μόλις 22 ετών, χωρίς να έχει κάνει ακόμη την εμφάνισή του στον λογοτεχνικό χώρο, πράγμα που θα γίνει πολύ αργότερα, στη δεκαετία του 1950, και η γερμανική Κατοχή διανύει τον πρώτο της χρόνο, γεγονός που περνάει πλαγίως, περίπου συνθηματικά σε όλα τα δελτάρια, ιδίως στο τρίτο. Το πρώτο δελτάριο έχει ως τόπο γραφής την Αθήνα, αλλά η ταχυδρομική σφραγίδα (με ημερομηνία δύο μέρες μετά τη γραφή) δηλώνει ότι αποστέλλεται από την Κάρυστο. Υποθέτω πως ο αναφερόμενος με το αρχικό κεφαλαίο γράμμα Κ. σ' αυτό το δελτάριο πρέπει να είναι ο Κίτσος Μαλτέζος (βλ. και δελτάριο 4), στενός φίλος του Φραγκόπουλου, πρόσωπο που θα περάσει πολύ αργότερα στο μυθιστόρημά του *Τειχομαχία* (1954), αλλά και στην τριλογία *Χρονικό μιας σταυροφορίας* του κοινού φίλου των δύο Ρόδη Ρούφου. Δεν γνωρίζω ποιος είναι ο αναφερόμενος Δήμης, παρά το γεγονός ότι δεν μου φεύγει από το μυαλό η σκέψη μήπως πρόκειται για τον Ντίμη Αποστολόπουλο. Δεν μπόρεσα, επίσης, να εξακριβώσω σε ποιο γεγονός αναφέρεται ο Ξεφλούδας επαινώντας τον Κωνσταντίνο Τσάτσο. Η συνεργασία, πάντως, που στέλνει στη *Νέα Εστία* είναι το σύντομο πεζό του «Μονόλογος», που δημοσιεύτηκε στο τεύχος της 1^{ης} Δεκεμβρίου 1941, σ. 842. Και, βέβαια, ο Μπούλης (του αριθ. 3) είναι φιλικό προσωνύμιο του Θ.Δ. Φραγκόπουλου.

1.

Αθήνα, 31 Ιουλίου 1941

Αγαπητέ μου Φραγκόπουλε,

Ευχαριστώ που με θυμήθηκες. Κοίταξε να χαρείς την τεμπελιά σου και να κάνεις όνειρα που δε θα πραγματοποιηθούν ποτέ. Όσο για τον Κ. δε μ' ενδιαφέρουν οι θεωρίες του παρά όσο όλες οι θεωρίες. Εκείνο που έχει αξία είναι να μπορέσουμε να γίνουμε άνθρωποι. Και για να γίνουμε άνθρωποι δεν αρκεί να προσκολληθούμε σ' ένα σύστημα ή να φανατιστούμε από μια θεωρία. Χρειάζεται μέσα στον ίδιο εαυτό μας να δημιουργήσουμε τον άνθρωπο, έτσι ώστε ο εαυτός

μας να ταυτίζεται με τους άλλους και μαζί να μένει μόνος του. Πρέπει να σκοτώσουμε τη δειλία που μας κάνει να τρομάζουμε τη μοναξιά. Όταν πιάνουμε κάποιον από το χέρι δεν το κάνουμε για να υποταγούμε σ' αυτόν. Περπατούμε απλούστατα ο ένας δίπλα στον άλλον, μέσα στα όρια του κόσμου για να ξεπεράσουμε πάντα αυτά τα όρια. Είναι ανήθικο να κρατάμε όλο τον εγωισμό μας για το λαό. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μέσα στους ταπεινούς υπάρχει πάντα ψυχή. Την ψυχή δεν τη σώζουν τα συστήματα. Το κοινωνικό πρόβλημα δεν είναι πολιτικό. Είναι καθαρά το πρόβλημα της ανθρώπινης ψυχής. Ίσως αυτό να το παραβλέπει ο Κ. Εσύ όμως μην το παραβλέψεις.

Με αγάπη
Στέλιος Ξεφλούδας
154β οδός Χαριλάου Τρικούπη

2.

Θεσσαλονίκη 21-9-41

Αγαπητέ μου Φραγκόπουλε,

Αυτή τη στιγμή έγραψα και του Δήμη. Βρέχει και η υγρασία είναι τρομερή. Καταλαβαίνεις, απ' τον ήλιο να πέσεις στη μούχλα είναι σα να πέφτεις απ' τον ουρανό στην κόλαση. Και το φοβερό είναι ότι αυτή η υγρασία φτάνει ως την ψυχή. Πώς αλλάζει κανείς αγάπες. Αλήθεια, τι μπορεί να σταθεί μέσα μας αιώνιο, αναλλοίωτο, παντοτινό! Πηγες να δεις με το Δήμη τον Π. Κανελ[λόπουλο]; Θέλω να του στείλω ένα μου βιβλίο. Και σε σένα θα στείλω την «Εσωτερική συμφωνία». Περιμένω πολλά νέα σου. Στην Αξιότιμη Κυρία Φραγκοπούλου τα σέβη μου.

Με αγάπη
Στέλιος Ξεφλούδας
Δ/νση: 10, οδός Τραπεζούντος
Θεσσαλονίκη

3.

Θεσ/νίκη 3-10-41

Αγαπητέ μου Φραγκόπουλε,

Το γράμμα σου μου είπε πολύ περισσότερα από όσα έγραφε. Ήταν μέσα του ολόκληρος ο Μπούλης που ξέρει -κι αυτό είναι τόσο σπουδαίο να το ξέρει κανείς-, ότι «η γνώση δεν έχει καμιά αξία, ούτε και σχέση με το απόλυτο και το ιδανικό». Αλλά χρειάζεται να γεμίσουμε από γνώση για να ξεχάσουμε κάθε γνώση και να δείξουμε αυτό που είμαστε εμείς. Να κάνουμε τον εαυτό μας Λωτρεαμόν ή Gide κι έπειτα να δώσουμε μια κλωτσιά σ' όλους αυτούς και να φωνάξουμε: εδώ είμαστε εμείς, Κύριοι. Μπράβο ο Τσάτσος. Αν τον γνωρίζεις προσωπικά, πες του εκ μέρους μου χίλιες φορές μπράβο! μπράβο! Σου στέλνω ένα βιβλίο μου για σένα κι ένα για τον κ Κανελ[λόπουλο]. Θα κάνεις τον κόπο να το δώσεις. Πιστεύω ότι θα σταματήσεις το γράψιμο προσωρινά. Πρέπει, είπαμε, να έχουμε έτοιμα πολλά έργα. Γι' αυτό γράφε, γράφε. Εγώ αρχίζω να τακτοποιούμαι κάπως. Πάντως πλανιέμαι στους δρόμους, όπως έλεγα στο Δήμη, σαν ελέφαντας. Εδώ οι δρόμοι δεν είναι σαν της Αθήνας, έχουν εμπόδια που σ' εκνευρίζουν, σ' εκνευρίζουν, ώστε σου 'ρχεται να δίνεις γροθιές στον αέρα. Καταλαβαίνεις... Καταλαβαίνεις ότι δεν υπάρχεις, γι' αυτό θέλεις να υπάρξεις.

Γράψε μου. Πρέπει να ξέρεις ότι η συνομιλία μας μου είναι αξιαγάπητη. Στην αξιοτίμη μητέρα σου τα σέβη μου.

Με αγάπη
Στέλιος Ξεφλούδας
10, οδός Τραπεζούντος

4.

Θεσ/νίκη 16.10.41

Αγαπητέ μου Φραγκόπουλε,

Προχθές χιόνισε και σήμερα βρέχει. Βρέχει χωρίς διακοπή. Σ' ευχαριστώ για το βιβλίο που θα κάνεις τον κόπο να δώσεις στον κ. Κ[ανελλόπουλο]. Μου άρεσαν οι σκέψεις του Τσ[άτσου]. Άμα ακούς μια φωνή, υποφέρεις καλύτερα τη δοκιμασία. Γιατί περνάμε τη δοκιμασία. Κάποτε συλλογίζουμε αν δεν ήταν απαραίτητο οι άνθρωποι να υποστούν αυτή τη δοκιμασία. Έτσι θα καταλάβουν καλύτερα τον εαυτό τους, θα κοιτάξουν βαθύτερα τον εαυτό τους. Το τραγικό είναι ότι τα παιδιά δε θα 'χουν ήλιο. Αυτό είναι το τραγικό που κανένας ποιητής δε μας το έδωκε. Η δοκιμασία οδηγεί τον άνθρωπο να καταλάβει την ευθύνη του. Γιατί κανείς δεν καταλαβαίνει ποια ευθύνη τον βαραίνει. Γι' αυτό αφήνεται, παραδίνεται. Απ' το Δήμη δεν έχω γράμμα. Τελευταία είχε πάλι φασαρίες και δυστυχώς δεν έγινε εκείνο που θέλαμε. Μου έγραψε ο Κίτσος στον οποίον και γράφω σήμερα. Ξέρω πως είσαι έτοιμος να βαστάξεις τη δοκιμασία. Έστειλα κάτι στη «Νέα Εστία». Μου ζήτησαν συνεργασία. Στην σεβαστή μου μητέρα σου τα σέβη μου και τους χαιρετισμούς μου.

Με πολλή αγάπη / Στέλιος
10, οδός Τραπεζούντος

Δημήτρης Δασκαλόπουλος

§

Ένα γράμμα κι ένα πρώιμο ποίημα του Γιώργη Παυλόπουλου

στή μνήμη του

Τò περιοδικò *Εύβοϊκά Γράμματα*, πòυ ίδρυσε καὶ διεύθυνε ò Άνδρέας Ίω. Ζώντος μὲ ἔδρα τὴ Χαλκίδα, ἀνήκει στὰ λεγόμενα «περιοδικὰ τῆς Κατοχῆς». Στò τεύχος 10, Ἰανουάριος 1943, σ. 8, δημοσιεύεται ἡ ἑξῆς ἐπιστολὴ μὲ τίτλο «Γιὰ τὸν πνευματικὸ ἀγῶνα».

Πύργος 27 -10 -42

Φίλε Κύριε,

Ὁ ἀγαπητὸς μου κ. Τάκης Δόξας εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ δείξη τὰ πρῶτα φύλλα τῶν «Εύβοϊκῶν Γραμμάτων».

Ἦταν μιὰ χαρὰ γιὰ μένα διαβάζοντας τὸ καλὸ – πολὺ καλὸ – περιοδικὸ σας.

Ἡ μέρες εἶναι ἀβάσταχτα πληχτικὲς κι' ἡ μouxλιασμένη ἀκίνησις τῆς ἐπαρχίας πνίγει.

Φέρνουν πολλή ἀνακούφιση σελίδες σὰν τῶν «Εὐβοϊκῶν Γραμμάτων».

Σᾶς πρέπει κάθε ἔπαινος κι' ἐνίσχυση γιὰ τὸν πνευματικὸ ἀγῶνα ποὺ ἤρωϊκὰ μέσα σὲ τέτοιες μέρες πολέμου ἀναλάβατε.

Μὲ τίς εὐχές μου νὰ πετύχετε στοὺς λαμπροὺς σκοποὺς σας συνοδεύω καὶ τὴν μικρὴ μου συνεργασία.

Μὲ φιλία καὶ ἐχτίμηση
Γεώργιος Παυλόπουλος

Δυστυχῶς, ὁ τόμος τῶν *Εὐβοϊκῶν Γραμμάτων* ποὺ διαθέτει ἡ Δημόσια Κεντρικὴ Βιβλιοθήκη Χαλκίδας εἶναι ἐλλιπὴς καὶ στὰ τεύχη ποὺ περιλαμβάνει δὲν βρῆκα τὴν συνεργασία τοῦ Γ. Παυλόπουλου. Ἄρκετὰ ἀργότερα ἔφτασε στὰ χέρια μου ἡ ἐξαιρετικὰ χρήσιμη διδακτορικὴ διατριβὴ τῆς Ἀλεξάνδρας Κ. Μπουφέα *Τὰ λογοτεχνικὰ περιοδικὰ τῆς Κατοχῆς* (ἐκδόσεις Σοκόλη, 2006, σσ. 606), ἀπὸ τὴν ὁποία πληροφοροῦμαι ὅτι ἡ συνεργασία ποὺ συνόδευε τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Γ. Παυλόπουλου, ἦταν τὸ ποίημα «Γυμνὸν», ποὺ μὲ χρονολογικὴ ἔνδειξη Σεπτ. 1942 δημοσιεύεται στὸ τεύχος 11 τοῦ περιοδικοῦ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1943. Τὸ ἀντιγράφω:¹

ΓΥΜΝΟΝ

Σῶμα ποὺ κλαῖς στὴν ἄκρη τὸ κῆμα
Κι ἡ κόμη σου μέδουσα νωχελικὰ
Πλοκάμια, πλεξοῦδες ἀπλώνει λυτὲς
Στ' ἀνέγνοιο κῆμα τῆς νημεμίας.

Θαλάσσια δρόσος στερνῆς ἀνάδυσης
Βλέπουν τὸν ἥλιο σαπφείρινες στάλες
Πάνω στὴν λιόκαη μαύρη σου σάρκα
Ρέουνε κλαῖνε ἄσωτα δάκρυα

Σῶμα γυρμένο στὸ γυμνὸ σου γόνυ
Σῶμα γυμνὸ ἀναπολεῖς τοὺς βυθοὺς
Π' ἀνθίζουν κοράλλια - κάμπους κοράλλια
Στὰ χρυσοψάρα καβάλλα νὰ πλές.

Χαδιάρης ἀφρὸς κυλιέται στὴν ἄμμο
Μὴ σ' ἔφερε κῆμα μὴ δὲν σ' ἔφερε ἀφρὸς;
Γελοῦν τὰ παιδιὰ τῆς γαλάζιας ἡμέρας
Μὰ σένα γιὰτὶ νάνα ὁ νοῦς σου βυθός;

Ἡ κ. Μπουφέα, ποὺ παραθέτει τίς δύο πρῶτες στροφές, σημειώνει: «Τὸ “Γυμνὸν” εἶναι ἓνα παραδοσιακὸ ποίημα μὲ ἀρκετὰ ὑπερρεαλιστικὰ στοιχεῖα ποὺ παραπέμπει στοὺς Προσανατολισμοὺς τοῦ Ἑλύτη καὶ εἰδικὰ στὸ “Σῶμα καλοκαριοῦ.”»

Τὸ ποίημα εἶναι γραμμένο τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1942, ὅταν ὁ Γιώργης Παυλόπουλος εἶναι δεκαοχτῶ χρονῶ. Τὸ ἀδικεῖ, ὅσο κι ἂν εἶναι πρωτόλειο, ἡ δημοσίευση στὴ σελίδα «Ἡ συνεργασία τῶν νέων», ὅπου συνδημοσιεύονται δυὸ μικρὲς πρόζες ἐντελῶς ἀδέξιες κι ἓνα ἄτεχνο ἀλληγορικὸ στιχούργημα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Εὐχαριστῶ τὴ Σοφία Μπόρα ποὺ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ στείλει φωτοτυπία τοῦ ποιήματος ἀπὸ τὸ σῶμα τῶν *Εὐβοϊκῶν Γραμμάτων* τοῦ ΕΛΙΑ.

Λαόνικος Διονυσίου

Ελλαδικά ραδιοφωνικά πολιτισμικά ανάλεκτα για την Κύπρο, 1951-1956

Η δεκαετία του 1950 ίσως είναι το ένα από τα δυο πιο κορυφαία χρονικά σημεία (το άλλο ασφαλώς είναι αυτό που ακολούθησε αμέσως την τουρκική εισβολή του '74) στα οποία το ελλαδικό κοινό αίσθημα πλησίασε τόσο πολύ την Κύπρο, την πολιτική της κατάσταση, την ιστορία και τις ταυτότητές της – κοινωνικές και πολιτισμικές. Πράγματι, στη δεκαετία αυτή, και με αφορμή τον αντιαποικιακό αγώνα της Κύπρου, αναβίωσε σε σημαντικό βαθμό η ιδεολογία του ελληνικού κατοχικού πατριωτισμού, προς τον οποίο συνέκλιναν οι αναγωγές ενός μεγάλου μέρους της πολιτικής εκπροσώπησης της εποχής, από τη φιλελεύθερη δεξιά ως την αριστερά. Τεκμήρια αυτής της πατριωτικής προσέγγισης που κάλυψε όλα τα δύσκολα χρόνια του δρόμου προς το 1960 και την ανεξαρτησία της νήσου, μια προσέγγιση που εννοείται ότι δεν μπορούσε να υποψιαστεί καν τη σημερινή μετανεοτερική της έκπτωση, είναι τα αναρίθμητα δημοσιεύματα στον ημερήσιο τύπο, τα αφιερώματα σε λογοτεχνικά και πολιτικά περιοδικά, αλλά και οι συνεχείς κινητοποιήσεις των κομματικών και φοιτητικών παρατάξεων που δεν μπορούσαν παρά με τα τότε δεδομένα να βλέπουν την ιστορική εξέλιξη ως διαδικασία που συνθέτει και ενώνει.

Ικανή συμβολή σ' αυτό το άνοιγμα προς την Κύπρο που γινόταν παρά και πέρα από τις υπάρχουσες ισχυρές πολιτικές αγκυλώσεις του μετεμφυλιακού κράτους, είχε το ελληνικό κρατικό ραδιόφωνο της εποχής, η μοναδική πηγή ενημέρωσης και καλλιέργειας στο μεγαλύτερο μέρος της μεταπολεμικής περιόδου. Στο κρατικό ραδιόφωνο συγκεντρώθηκαν μετά το '50 αρκετοί δημοσιογράφοι και συνεργαζόμενοι λογοτέχνες ή ηθοποιοί, ενίοτε έχοντας μια ελευθερία επιλογών και κινήσεων που δεν υπήρχε σε άλλους, συναφείς χώρους. Συγγραφείς και λόγιοι, όπως ο Διονύσιος Ρώμας, ο Βάσος Βαρίκας, ο Σπύρος Σκιαδαρέσης, ο Νίκος Καρούζος, ο Γεώργιος Φτέρης, η Ιουλία Ιατρίδη, ο Παντελής Καλιότσος, ο Λέων Κουκούλας, ο Πέτρος Μαρκάκης, ο Ανδρέας Καραντώνης, ανέλαβαν, αν μετρήσουμε με τα τοτινά θεσμικά μέτρα και μελετήσουμε χωρίς παρωπίδες τα θέματα των πολιτισμικών ραδιοφωνικών εκπομπών, την πλαισίωσή τους και τον τρόπο παρουσιάσής τους, έναν ρόλο ζυγισμένης εγκυκλοπαιδικής προσφοράς. “Και η πιο απλή εκπομπή”, έγραφε στο βιβλίο του *Λεύκωμα ραδιοφωνικών εκπομπών* (1957) το επί χρόνια στέλεχος του ΕΙΡ, Ντίμης Αποστολόπουλος, “θα έπρεπε να είναι μια γιορτή για την ακοή. Είναι ένα ιδανικό που, έμμεσα ή άμεσα, επηρεάζει κάθε παραγωγό ραδιοφωνικών έργων [...] Το επεδίωξα από τα πρώτα βήματά μου στη ραδιοφωνική παραγωγή, με το πάθος εκείνο που δεν το αναχαιτίζουν τα εμπόδια”.

Στο χρονικό διάστημα 1951-1956, το οποίο καλύπτεται από τα περιεχόμενα του *Λευκώματος* αυτού, η παρουσία της Κύπρου, της λογοτεχνίας και της ταυτότητάς της ήταν προσεκτικά φροντισμένη, σε σημείο που να μας προκαλεί την εύλογη υπόθεση ότι οι επιλογές γίνονταν ενδεχομένως από κάποιον που γνώριζε πρόσωπα και πράγματα της νήσου, όπως ο Λουκής Ακρίτας, ο οποίος ας σημειωθεί ότι ήταν προσωπικός φίλος του Αποστολόπουλου από την περίοδο της Κατοχής, όταν σύχναζε στον κύκλο

Καζαντζάκη, της Τέας Ανεμογιάννη. Έτσι, από τις 1648 απλές και διαδοχικές εκπομπές που αποδελτιώνονται στο *Λεύκωμα ραδιοφωνικών εκπομπών*, καταγράφοντας και σχολιάζοντας θέματα, κείμενα και πρόσωπα της διεθνούς και της αρχαιοελληνικής και νεοελληνικής πολιτισμικής και επιστημονικής ζωής, οι ακόλουθες είκοσι τρεις αφορούν στην Κύπρο.

VII. Χρονικά

“Το κυπριακό σπίτι”. Ραδιοφωνικό χρονικό της Καίτης Ζαγοριανάκου. Μετάδθηκε στις 21 Αυγ. 1954. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 220.

IV. Εκλεκτές σελίδες της λογοτεχνίας μας 1001. “Λυκόφως” του Νίκου Κρανιδιώτη. Ανμτδ. 11 Απρ. 1956. Αφηγητής, Νίκος Τζόγιας. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 306.

V. Ανθολογία νεοελληνικών διηγημάτων 1104. “Κάτω στην Κύπρο, την Αμμόχωστο” του Κωνσταντίνου Ράδου. Ανμτδ. 16 Αυγ. 1954. Αφηγ. Θάνος Κωτσόπουλος. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 220.

1111. “Δυο άσπρα, γυμνά χέρια” του Μελέη Νικολαΐδη. Αναγν. 4 Οκτ. 1954. Αφηγ. Νίκος Παρασκευάς. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 227.

1143. “Το ξερρίζωμα” του Αχιλλέως Αιμιλιανίδου. Ανμτδ. 30 Μαΐου 1955. Αφηγ. Θεόδωρος Μορίδης. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 261.

1144. “Ο παραγιός” του Νίκου Κρανιδιώτη. Ανμτδ. 6 Ιουν. 1955. Αφηγ. Θεόδωρος Μορίδης. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 262.

1145. “Το λουλούδι” του Μελέη Νικολαΐδη. Ανμτδ. 13 Ιουν. 1955. Αφηγ. Τόνια Καράλη. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 263.

1146. “Δαιμονικά - Άνοιξη” του Γλαύκου Αλιθέρη. Ανμτδ. 20 Ιουν. 1955. Αφηγ. Νίκος Παρασκευάς. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 264.

1148. “Υπηρέτες” του Νίκου Νικολαΐδη. Ανμτδ. 4 Ιουλ. 1955. Αφηγ. Θεόδωρος Μορίδης. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 266.

1149. “Ο δράκος του νερού” του Αχιλλέως Αιμιλιανίδου. Ανμτδ. 11 Ιουλ. 1955. Αφηγ. Νίκος Παρασκευάς. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 267.

1150. “Το παιδί με τη μαντήλα” του Μελέη Νικολαΐδη. Ανμτδ. 18 Ιουλ. 1955. Αφηγ. Νίκος Παρασκευάς. *Ραδιοπρόγραμμα*,

τχ. 268.

1151. “Οι τρεις σύντροφοι” του Νίκου Κρανιδιώτη. Ανμτδ. 25 Ιουλ. 1955. Αφηγ. Βύρων Πάλλης. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 269.

1152 & 1153. “Ο καπετάν Πανάγος” του Νίκου Κρανιδιώτη. Ανμτδ. σε 2 συνέχειες 1 & 8 Αυγ. 1955. Αφηγ. Κώστας Κροντηράς. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 270 & 271.

1165. “Ο Σολωμής και ο Ζαχαρίας” του Μελέη Νικολαΐδη. Ανμτδ. 12 Δεκ. 1955. Αφηγ. Γιώργος Κάρτερ. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 289.

1181. “Ο μπαξεβάνης” του Νίκου Νικολαΐδη. Ανμτδ. 16 Απρ. 1956. Αφηγ. Τόνια Καράλη και Νίκος Τζόγιας. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 307.

1184. “Γειτόνισσες” της Μαρίας Ρουσιά. Ανμτδ. 21 Μαΐου 1956. Αφηγ. Άννα Ραυτοπούλου. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 312.

1185. “Ο Πυρής” του Γλαύκου Αλιθέρη. Ανμτδ. 28 Μαΐου 1956. Αφηγ. Θάνος Κωτσόπουλος. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 313.

1186. “Ο Καρα-Χριστοφής” του Μελέη Νικολαΐδη. Ανμτδ. 4 Ιουν. 1956. Αφηγ. Λάμπρος Κοτσίρης. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 314.

1194. “Η γιορτή του Σωτήρου” του Μ. Νικολαΐδη. Ανμτδ. 6 Αυγ. 1956. Αφηγ. Νίκος Παρασκευάς. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 323.

VII. Ο πεζός και ο ποιητικός λόγος

1351. “Οι ποιηταί της κυπριακής διαλέκτου: Βασίλης Μιχαηλίδης και Δημήτρης Λιπέρτης”. Ανμτδ. 29 Ιουλ. 1954. Κείμενο σε μορφή διαλόγου, Κυριάκος Καραμάνος. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 217.

1352. “Δημήτρης Λιπέρτης, ο γνωμικός ποιητής της Κύπρου”. Ανμτδ. 19 Αυγ. 1954. Κείμενο, Κυριάκος Καραμάνος. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 220.

1371. “Κυπριακά δημοτικά τραγούδια”. Ανμτδ. 30 Απρ. 1956. Κείμενο, σε δραματοποιημένη μορφή, Δήμητρα Μπεζαντέ. *Ραδιοπρόγραμμα*, τχ. 309.

Αλέξης Ζήρας

Παρατηρήσεις σε δημοσιεύματα για τον Αντώνη Κ. Ιντιάνο

Με αφορμή πρόσφατα δημοσιεύματα για τον φίλο μου μ. Αντώνη Ιντιάνο, που τόσα του οφείλω, θα ήθελα να καταθέσω τις παρακάτω πληροφορίες και παρατηρήσεις:

I. Εις τα ανέκδοτα ποιήματα του Βασίλη Μιχαηλίδη από το αρχείο του Αντώνη Κ. Ιντιάνου, που παρουσίασε ο Κυριάκος Ιωάννου (Μικροφιλολογικά Τετράδια 6, Λευκωσία 2008), δημοσιεύεται σκίτσο του Βασίλη Μιχαηλίδη. Το σκίτσο έγινε από τον Τηλέμαχο Κάνθο, από φωτογραφία του ποιητή που του έδωσε ο Α. Ιντιάνος.

II. Σχετικά με την πληροφορία της κ. Έρμας Χριστοφίδου, ότι η ίδια άφησε στην Αμμόχωστο επιστολές του Παλαμά προς τον Ιντιάνο (Λ. Παπαλεοντίου & Κυρ. Ιωάννου, «Επιστολές από το αρχείο του Αντώνη Κ. Ιντιάνου (1878-1966). Πρώτη καταγραφή και παρουσίαση», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 33, 2007, σσ. 9-10), οφείλω να διευκρινίσω ότι δεν έχω δει τέτοιες επιστολές. Ο Ιντιάνος απευθύνθηκε στον Παλαμά για συνεργασία με τα *Κυπριακά Γράμματα* μέσω του Τάκη Φραγκούδη (ο τελευταίος γνώριζε τον ποιητή από τον πενθερό του, τον Ν. Κλ. Λανίτη). Πράγματι ο Παλαμάς ανταποκρίθη και έστειλε συνεργασία στο κυπριακό περιοδικό. Όμως ο Τ. Φραγκούδης (αντιπρόσωπος του περιοδικού στην Αθήνα) κρατούσε τα χειρόγραφα και έστελλε δακτυλογραφημένα τα κείμενα στα *Κυπριακά Γράμματα*. Αν σώζονται χειρόγραφα ποιήματα ή συνοδευτικές επιστολές χαιρετισμών του Παλαμά, τότε υπάρχουν εις το αρχείο του Τ. Φραγκούδη. Μήπως υπάρχει παρεξήγηση αναφορικά με τις επιστολές του Παλαμά προς τον Ιντιάνο; Και αν υπήρχαν, διατί ο Ιντιάνος δεν τις εδημοσίευσε (όπως εύλογα σημειώνεται στην παραπάνω μελέτη); Το μόνο που γνωρίζω είναι ότι η κ. Χριστοφίδου είχε επιστολές του Π. Βλαστού προς τον Ιντιάνο, τις οποίες κατέχει και τώρα.

III. Σχετικά με τις δύο επιστολές του Α. Ιντιάνου προς τον Γ. Σεφέρη (τις οποίες παρουσίασε ο Λ. Παπαλεοντίου στο *Άνευ*, τχ. 30, 2008, σσ. 41-46), και ειδικά για τη μεγάλη απογοήτευση που ένιωσε ο πρώτος το 1960, όταν έγιναν οι εκδηλώσεις για τη μετακομιδή των οστών του Κάλβου, θα ήθελα να επιβεβαιώσω ως αυτόπτης μάρτυρας τα εξής: Μου τηλεφώνησε ο Α. Ιντιάνος να τον επισκεφθώ εις το γραφείο του επί της Ονασαγόρου, εις το Τεκτονικό Μέγαρο. Πρώτη φορά αντίκριζα τόση ανθρώπινη συντριβή, τον Ιντιάνο να κλαίει γοερώς, και εγώ να τον παρηγορώ χωρίς να ξέρω το πρόβλημα που τον αναστάτωσε. Τελικά, με πληροφόρησε τρομερά ταραγμένος ότι, εις τας εκδηλώσεις που έγιναν διά τον επαναπατρισμό του λειψάνου του Κάλβου, η ελληνική πολιτεία τον αγνόησε παντελώς. Ένωθε πικραμένος, γιατί δεν του αναγνωριζόταν η συμβολή του στον εντοπισμό του τάφου του ποιητή. Αυτή είναι η αλήθεια, την οποίαν καταθέτω για πρώτη φορά.

Αριστείδης Κουδουνάρης

Δύο σημειώσεις στο βιβλίο «Χ.Λ. Καράογλου & Ἀμαλίας Ξυνογαλά:
Γ. Θεοτοκάς - Γ.Κ. Κατσιμπαλης, Ἀλληλογραφία (1930-1966)»,
Ἀθήνα, Ἐστία, 2008

Ι. Ποιός Σπυριδάκης;

Στό Ρ.Σ. τῆς ἐπιστολῆς ὑπ. ἀρ. 56, ὁ Θεοτοκάς ρωτᾶί τόν Γ.Κ. Κατσιμπαλή πού βρίσκεται στό Παρίσι: «Γνώρισες τόν Σπυριδάκη; Εἶδες τό Νικολαρεῖζη; Δέν ἔχω ἐμπιστοσύνη στό Mirambel (...)».

Οἱ ἐκδότες τῆς Ἀλληλογραφίας ὑποσημειώνουν γιά τόν Σπυριδάκη: Μᾶλλον πρόκειται γιά τόν Κύπριο πολιτικό καί ἱστορικό Κωνσταντῖνο Σπυριδάκη [ἐκεῖνος ὀρθογραφοῦσε τή λήγουσα μέ γιώτα] (1903-1976), τόν μετέπειτα πρῶτο πρόεδρο τῆς Ἑλληνικῆς Κοινοτικῆς Συνέλευσης τῆς Κύπρου (1960) καί Ὑπουργό Παιδείας (1965-1970), γνωστό τοῦ Σεφέρη».

Φυσικό ἦταν νά γνωρίζει ὁ κυπριακότατος Σεφέρης τόν Κωνσταντῖνο Σπυριδάκη, ἀλλά τό γεγονός ὅτι ἦταν (ὁ Σεφέρης) στενός φίλος τοῦ Θεοτοκά καί τοῦ Κατσιμπαλή δέν ἐπιτρέπει τό συμπέρασμα ὅτι καί αὐτοί γνώριζαν τόν Κύπριο λόγιο. Ἄλλωστε φαίνεται δύσκολο ὁ γερμανοσπουδασμένος Σπυριδάκης νά βρίσκεται στό Παρίσι τό 1954, κι ἀκόμα δυσκολότερο νά νοιάζεται γιά τά πράγματα πού ἐνδιέφεραν τόν Θεοτοκά καί τόν Κατσιμπαλή, δηλαδή γιά τά *interna* καί *externa corporis* τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας. Οἱ συναναφερόμενοι Νικολαρεῖζης καί Mirambel ἔχουν λίγο πολύ τίς ἴδιες ἔγνοιες μέ τούς δύο ἀλληλογράφους, ἀλλά τά διαφέροντα τοῦ Γυμνασιάρχῃ τοῦ Παγκυπρίου Γυμνασίου εἶναι κάμποσο διαφορετικά.

Νομίζω, λοιπόν, πώς πρόκειται γιά τόν Γιώργο Σπυριδάκη (1908-1980). Ὁ Ἐμμανουήλ Κριαῆς, πού ἀλληλογραφεῖ μαζί του, τόν χαρακτηρίζει «λόγιο, μελετητή τῶν γραμμάτων, φιλότεχνο».¹ Στήν ἐπιστολή πού στέλνει ἀπό τό Παρίσι (7 Δεκεμβρίου 1960) ἡ γυναίκα του Μαριάνθη στό ζεῦγος Κριαῆ γράφει καί τά ἐξῆς: «Εὐτυχῶς πού καί ὁ Γιώργος εἶτανε πολύ ἀπασχολημένος τελευταῖα μέ τά μαθήματα καί τήν UNESCO κι ἔτσι εἶχα τουλάχιστο λιγώτερο τήν ἔννοια του». Ὁ Κριαῆς ὑποσημειώνει: «μέ τά μαθήματα καί τήν UNESCO ὁ Σπυριδάκης δίδασκε στό Νεοελληνικό Ἰνστιτοῦτο τῆς Σορμπόννης καί εἶναι μορφωτικός ἀκόλουθος τῆς ἑλληνικῆς πρεσβείας στό Παρίσι».²

Εἶναι λογικό γιά τόν Γιώργο καί ὄχι γιά τόν Κωνσταντῖνο Σπυριδάκη νά ρωτᾶί ὁ Θεοτοκάς τόν Κατσιμπαλή.

II. Πλατωνικά τοῦ Κ.Δ. Γεωργούλη (1894-1968)

Ὁ Γ.Κ. Κατσιμπαλης ὑποδεικνύει στόν Γ. Θεοτοκά (ἐπιστολή 17, 16.7.1935) νά γράψῃ γιά τά *Νέα Γράμματα* ἕνα σημείωμα μέ τίτλο «Ἡ πρόοδος τοῦ δημοτικισμοῦ» καί σημειώνει: «Μονάχα ἐφέτος ἐκδοθήκανε ὡς τῆ στιγμή, τρία ὀγκώδη βιβλία γιά τρεῖς διαφορετικούς κλάδους τῆς ἐπιστήμης, γραμμένα ὅλα στήν πιό καθάρια καί στρωτή δημοτική, ἀλλά κ' ἐξαιρετικά γιά τό περιεχόμενό τους. Εἶναι: (...), τά *Μετά τά Φυσικά* τοῦ Ἀριστοτέλη μεταφρασμένα μέ σοφά προλεγόμενα καί σχόλια ἀπό τό Γ. [=Κ.] Γεωργούλη (...)

Σέ σχετική ὑποσημείωση γράφεται ὅτι ὁ Κ.Δ. Γεωργούλης «Μεταξύ ἄλλων μετέφρασε (...) τό *Συμπόσιο* (1939) καί τούς *Νόμους* (1963, ²1975) τοῦ

Πλάτωνα». Είναι περίεργο ότι παραλείπεται ή Πολιτεία, ή μόνη, όσο ξέρω, πλατωνική μετάφραση του Γεωργούλη, και αναγράφονται τό Συμπόσιο και οί Νόμοι, έργα για τὰ ὁποῖα ὁ Γεωργούλης ἔγραψε προλόγους. Ὁ Παν. Κ. Γεωργοῦντζος στό νεκρολογικό ἄρθρο του «Κωνσταντῖνος Δ. Γεωργούλης» γράφει: «Ἐκτός τῶν μνημονευθέντων ἔργων του ὁ Γεωργούλης ἐδημοσίευσε καί ἄλλα, μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι τὰ ἐξῆς: 1) Πρόλογος εἰς τό Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος, τῆς ἐκδόσεως Ζαχαροπούλου 1939, ἐν ἣ τήν μετάφρασιν ἐξεπὸνήσεν ὁ Β. Δεδούσης (...). 5) Πλάτωνος Νόμοι, Πρόλογος αὐτοτελής, ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς Ἐταιρείας Ἑπίπυρος ὑπ' ἄρ. 332, Ἀθῆναι 1963, σελίδες 176».³

Καί ἀφοῦ βρισκόμαστε στήν περιοχή τῆς κλασικῆς φιλολογίας, ἄς ἐπιτραπεῖ καί μιά προσθήκη: στήν ὑποσημείωση 9 τῆς σ. 42, πού ἀναφέρεται στόν Παναγιῆ Ζ. Λορεντζάτο, ἡ πρόταση «Ἀπό τούς ἀρχαίους τραγικούς μετέφρασε τόν Αἰάντα τοῦ Σοφοκλῆ (1932)» νά συμπληρωθεῖ: «καί τόν Ἴππόλυτο τοῦ Εὐριπίδου».⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ἐ. Κριαράς, Ἀλληλογραφία. Ἐπιστολές λογίων τοῦ 20^{οῦ} αἰώνα, ΑΠΘ, Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 2007, σ. 60.
2. Ἐ. Κριαράς, Ἀλληλογραφία Β'. Γράμματα λογοτεχνῶν καί ἐπιστημόνων τοῦ περασμένου αἰώνα 1925-2001, Ἀθήνα 2007, Ἐκδόσεις Πολύτυπο, σσ. 192-193.
3. Βλ. περ. Πλάτων, ἔτος Κ', 39/40 (1968) 13.
4. Εὐριπίδου, Ἴππόλυτος, ἐξέδωκε καί ἡρμήνευσε + Παναγιῆς Λορεντζάτος, Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων καί Λατίνων Συγγραφέων ἐκ τῆς δωρεᾶς Δημητρίου Καστόρχη, Θεσσαλονίκη 1962. (Προτάσσονται σημεῖωμα τοῦ Στίλπωνος Κυριακίδου γιά τή «Δωρεά Δημητρίου Καστόρχη» καί σύντομος Πρόλογος τοῦ Ἀγαπητοῦ Γ. Τσοπανάκη γιά τήν ἐκδοση.)

Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος

Για μια συνέντευξη του Γ.Π. Σαββίδη

Στην ἐκδοση *Το σπῆτι της μνήμης Ανθολογία Κυπριολογικῶν δημοσιευμάτων του Γ.Π. Σαββίδη* (επιμέλεια: Μανόλης Σαββίδης), που ἐξέδωσε το Σπουδαστήριο Νέου Ἑλληνισμοῦ (Ἀθήνα 1997), περιλαμβάνεται καί ἡ «Γραπτή συνέντευξη με τήν Νίκη Μασούρα» (σ. 143-147). Ἡ συνέντευξη δημοσιεύεται μόνο με τή χρονική ἐνδειξη: 26 Ἀπριλίου 1988. Ὅπως γράφει ὁ ἐπιμελητής τῆς ἐκδόσεως, δέν κατάφερε νά ἐντοπίσει τή δημοσίευση του κειμένου.

Τῆ συνέντευξη πήρε ἡ Κύπρια δημοσιογράφος Νίκη Μασούρα, ἕνας ευαίσθητος καί καλλιεργημένος ἄνθρωπος που χάθηκε πρόωρα, το 1989, σὴν ηλικία 35 ἐτῶν, χτυπημένη ἀπό τήν ἐπάρατη ἀσθένεια. Τότε ἡ Νίκη Μασούρα ἐργαζόταν στο Ἀθηναϊκό Πρακτορεῖο Εἰδήσεων καί ἡ εἰσαγωγή τῆς καθὼς καί το πρῶτο μέρος τῆς συνέντευξης ἀναφέρονται στο Συμπόσιο Σεφέρη, που εἶχε γίνει στήν Ἀγία Νάπα μεταξύ 14-16 Ἀπριλίου 1988.¹ Στο Συμπόσιο αὐτό ὁ Γ. Π. Σαββίδης συμμετείχε με τήν εἰσήγηση «Ὁ γνωμικός Σεφέρης» καί προήδρευσε στίς ἐργασίες τῆς δεύτερης συνόδου του.

Ἀπό ἐρευνα διαπιστώνεται ὅτι ἡ συνέντευξη του Γ.Π. Σαββίδη διανεμήθηκε ἀπό το Ἀθηναϊκό Πρακτορεῖο Εἰδήσεων. Ἐντόπισα μιά δημοσίευσή τῆς στήν

κυπριακή εφημερίδα *Ελευθεροτυπία*, Λευκωσία, 1 Μαΐου 1988, σ. 20. Στη δημοσίευση της εφημερίδας ο τίτλος είναι: «Το Α΄ Συμπόσιο Σεφέρη στην Αγία Νάπα. Γεώργιος Π. Σαββίδης.» Το δημοσίευμα περιλαμβάνει πρόσφατη, τότε, φωτογραφία του Γ.Π. Σαββίδη καθώς και παλιά φωτογραφία του ζεύγους Σεφέρη. Πριν από τη συνέντευξη η δημοσιογράφος παραθέτει τα εξής εισαγωγικά:

Τριανταπέντε χρόνια μετά το πρώτο ταξίδι του Σεφέρη στην Κύπρο και δεκαεφτά χρόνια μετά το θάνατό του, οργανώθηκε στην Αγία Νάπα το Α΄ Συμπόσιο για τον ποιητή που αγάπησε την Μεγαλόνησο και της echάρισε δεκαοχτώ από τα ωραιότερα ποιήματά του.

Το Συμπόσιο οργανώθηκε με πρωτοβουλία της Μορφωτικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Παιδείας της Κύπρου και του Συμβουλίου Βελτιώσεως Αγίας Νάπας, από τις 14 μέχρι τις 16 Απριλίου. Και πέρα από το ότι πλούτισε την έρευνα με τις αξιολογικές καταθέσεις των μελετητών του έργου του Σεφέρη έδωσε και τούτο το σημαντικό: Έφερε σε επαφή μια ομάδα είκοσι φοιτητών από τέσσερα Ελληνικά πανεπιστήμια, με τον κόσμο της Κύπρου, φυτεύοντας έτσι το σπόρο για μια γόνιμη και ουσιαστικότερη προσέγγιση.

Είναι φυσικό, κάθε καινούργια προσπάθεια στην αρχή της να έχει και κάποιες ελλείψεις ή αβλεψίες. Όμως, η εκ των υστέρων ειλικρινής κριτική είναι που βοηθάει «όταν η καρδιά είναι καλή», όπως λέει ο ποιητής. Κι ο κόσμος της Κύπρου μας αγάλιασε με ανοικτή καρδιά και αγάπη, όλους εμάς που το παρακολούθησαμε. Γυρίσαμε πίσω με πιο βαριές τις πνευματικές μας αποσκευές και με το μεράκι της Κύπρου, όπου σίγουρα θα ξαναγυρίσουμε.

Επιχειρώντας έναν απολογισμό του Συμποσίου, συναντήσαμε τον καθηγητή Γ. Π. Σαββίδη, ο οποίος συνδέθηκε με το Σεφέρη όχι μόνο γιατί είναι από τους πιο σημαντικούς μελετητές του έργου του, αλλά και γιατί τον γνώριζε από την εποχή των φοιτητικών του χρόνων και δέθηκε μαζί του με μια πατρική σχέση που στην πορεία δείχθηκε πολύ γόνιμη.

Μετά τη συνέντευξη η Νίκη Μασούρα κλείνει το δημοσίευσμά της με τα ακόλουθα:

Τελειώνοντας ο Γ.Π. Σαββίδης με συνοδεύει ευγενικά ως την έξοδο και από εκεί μέχρι το τέλος του μικρού δρόμου που οδηγεί στη λεωφόρο. Τώρα η κουβέντα μας γυρνάει στους Κυπρίους ποιητές. «Έχει πολλούς ποιητές η Κύπρος, Ξέρετε, μόνο η Κύπρος και η Ιαπωνία έχουν τόσους πολλούς ποιητές ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο»,² λέει γελώντας.

Ένα από τα δώρα που μας echάρισε η αποκαλυπτική εμπειρία της Κύπρου είναι όχι μόνο το Συμπόσιο της Αγίας Νάπας αλλά και η αγάπη του Γ. Π. Σαββίδη για τους Κύπριους ποιητές, πάντοτε παρούσα να πλαταίνει τις κουβέντες μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τα πρακτικά του συνεδρίου κυκλοφόρησαν αργότερα με τα ακόλουθα στοιχεία: Μορφωτική Υπηρεσία Υπουργείου Παιδείας - Συμβούλιο Βελτιώσεως Αγίας Νάπας, *Πρακτικά Συμποσίου Σεφέρη (Αγία Νάπα, 14-16 Απριλίου 1988)*, Λευκωσία 1991.
2. Η φράση αυτή του Γ.Π. Σαββίδη για τους Κύπριους ποιητές αναφέρεται και σε δύο άλλα κείμενά του: Σύγχρονοι Κύπριοι ποιητές (*Το σπίτι της μνήμης*, ό.π., σ. 98) και Δεξίωση Κυπρίων ποιητών (*Το σπίτι της μνήμης*, ό.π., σ. 118).

Σάββας Παύλου

“Καυκολογικών” συνέχεια. Δυο αναγκαία συμπληρώματα

I. Το περί “καύχης” και “καύκας” σχόλιό μου στα προηγούμενα *Μικροφιλολογικά* (τχ. 24) κίνησε το ενδιαφέρον του καλού ποιητή Σωτήρη Σαράκη, που αναζήτησε με επιμονή και ζέση την προέλευση του αταύτιστου έμμετρου στιχουργήματος με το οποίο άνοιγε ο Κοραΐς το λήμμα του “καύχος” ή “καύκος” στα *Άτακτα* (1829, β΄ τόμος, σ. 188): “*Η πολιτική τον καύχον της καλά τον εξανοίγη/ Και αν τον εύρη απόνηρον, ως την τρυγίαν τον ΠΝΗΓΗ, / Ωσάν ανέμην και τροχόν, σαν μύλον τον γυρίζει / και ώστε να νιόση πελελός, ολίγον τότε αξίζει.*” Η προσπάθειά του Σαράκη είχε αρκετά γρήγορα αποτελέσματα, καθώς μετά από λίγες μέρες με ενημέρωσε ότι το στιχούργημα ανήκει στον σατιρικό ποιητή από τον Χάνδακα (Ηράκλειο) Στέφανο Σαχλίκη (1330-μετά το 1391), και είναι αποσπασμένο από το γνωστό σύνθεμα *Γραφαί και στίχοι και ερμηνεία Στεφάνου του Σαχλήκη. Ποίημα ηθικόν νυν το πρώτον εκ το εν Παρισίοις χειρόγραφον εκδοθέν, επιμελεία και διορθώσει Αιμυλίου Λεγρανδίου* (1871), και ιδιαίτερα την “*Τρίτη βουλή προς τον Φραντζέσκην*” (285-289). Με την ευκαιρία ας θυμίσουμε ότι το *Γραφαί και στίχοι* του Σαχλίκη έχει διασωθεί στη Γαλλία σε δυο χειρόγραφα, το παρισινό (Parisinus) και του Μονπελλιέ (Montepessulanus), τα οποία και δημοσιεύτηκαν από τον Wilhelm Wagner (1800-1886) στα *Carmina Graeca Medii Aevi* (Λειψία, εκδ. Teubner, 1874). Φαίνεται ότι ο Κοραΐς όταν έγραφαν με τον Φρ. Φουρνάρη τα *Άτακτα* είχαν υπ’ όψη τους το παρισινό χειρόγραφο, αλλά ως προς την έκδοση Wagner η δική τους εκδοχή του αποσπάσματος διαφέρει σε τέσσερα σημεία: αντί της “τρογίας” αναφέρουν “τρυγίας”, αντί “πνίγει” “ΠΝΗΓΗ”, αντί “νοιώσει” “νιόση” και αντί “πέλελος” “πελελός”.

Για περισσότερα γύρω από τον Σαχλίκη, εκτός από την κριτική ανθολόγηση του Roderick Beaton, *Folk Poetry of Modern Greece*. Cambridge University Press (2004), και τον Οδηγό *Έργων της Κρητικής Λογοτεχνίας* (2002) του Α. van Gemert, βλ. τη συμβολή του τελευταίου, “*Λογοτεχνικοί πρόδρομοι*”, στον τόμο *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, επιμ. David Holton. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (1996), καθώς και τη μελέτη του Mario Vitti, “*Il poema parenetico di Sachlikis*”, *Κρητικά Χρονικά* 14 (1960) 173-200.

II. Το εν λόγω σχόλιο κίνησε και το ενδιαφέρον του καλού και γειραιού δασκάλου Εμμανουήλ Κριαρά, ο οποίος μετά από σχετικό μου ερώτημα μου υπενθύμισε τα όσα περί “καύκας” υπάρχουν ήδη στο *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας 100-1669*, τ. Η΄ 1982, 117 & 330, αναφέροντάς μου επίσης ότι το σχόλιο των *Μικροφιλολογικών* τον παρακίνησε να ξαναδεί το λήμμα του ΑΜΕΔΓ, και στη συνέχεια να σκεφθεί να το διευρύνει και να το εμπλουτίσει βιβλιογραφικά με την επικείμενη συμβολή του στον τιμητικό τόμο για τον Ερατοσθένη Καψωμένο. Ο Ε. Κριαράς πιθανολογεί ότι το “καύκα” ή “καύχα” (και οι δυο τύποι απαντούν στον Σαχλίκη, 475, 685 και 269, 524) προήλθε από το ουσιαστικό “καύκος” = κούπα, ποτήρι (βλ. Χατζής, 1929, 257 και Meyer, 1894, 163), ενώ για τη χρήση της λέξης με την έννοια της ερωμένης παραπέμπει στον Μαχαιρά, αλλά και στο πολύτομο –έξη τόμοι, 1948-1957– *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός του Φαίδωνος Κουκουλέ*, τομ. Β΄, 207, ο οποίος και θησαύρισε εκτεταμένα τις καταγραφές δικών από τον Μ. Ψελλό (Ελλην. νόμ. 555): “*Οπου επάρει γυναίκα εις το οσπίτιν του [...] ας θέσει μαρτυρίαν [...] ότι επαίρνει την ως δουλεύτριάν του [...] ότι εάν μιγεί μετ’ αυτής να λογισθεί ως καύκας του, ειδ’ ου μη γε και λάβει την αμάρτυρον και μιγεί μετ’ αυτής λογίζεται ως γυναίκα του και τα παιδιά τά ποιήσει μετ’ αυτής έστιν νόμιμα*”. Ενδιαφέρον ιδιαίτερο έχει η

πραγματολογική σύνδεση της λέξης “κούπα” (ως λυχναριού) με τη μορφή του γλυπτού γυναικείου σώματος, την περιγραφή του οποίου παραθέτει επίσης ο Κριαράς στο Λεξικό του. Βλ. 330:4. Λύχνος, “ποτήρι” καντήλας | “να κάμεις λυχνιά μάλαμα καθάριο | σφυριστή να γενεί η λυχνιά | το μερί της και το καλάμι της | οι κούπες της, τα μήλα της και τα άθια της” (Πεντ. Έξ. XXV, 31)

Αλέξης Ζήρας

Μεταφράζοντας σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία στα ιταλικά

Ειπώθηκε ότι η μετάφραση είναι ερμηνεία, ότι αποτελεί τη βαθύτερη ανάγνωση ενός γραπτού κειμένου και επίσης ότι ο μεταφραστής-ερμηνευτής είναι με τη σειρά του δημιουργός, εφόσον αποτέλεσμα της μεταφραστικής διαδικασίας είναι ένα καινούριο κείμενο σε άλλη γλώσσα, τη γλώσσα-στόχο, η οποία καθορίζει τη φύση του μεταφράσματος και το διαφοροποιεί από το κείμενο-πηγή. Ο Umberto Eco αναφέρεται στην έννοια της διαπραγμάτευσης: η μετάφραση είναι πάντα εφικτή, αρκεί να γνωρίζουμε ότι το μεταφρασμένο κείμενο είναι προϊόν μιας διαπραγμάτευσης (άρα, είναι προϊόν αλληπάλληλων συμβιβασμών), που μας επιτρέπουν όμως να έρθουμε σε επαφή με τους άλλους πολιτισμούς και με τον Άλλο εν γένει. Τη μεγαλύτερη μεταφραστική πρόκληση αποτελεί φυσικά η λογοτεχνική μετάφραση. Σε ένα λογοτεχνικό κείμενο μορφή και περιεχόμενο είναι άρρηκτα συνδεδεμένα, δηλαδή το σημαίνον δεν είναι ποτέ «αθώο», και αποτελεί σημαντικό μέρος του μηνύματος. Ως εκ τούτου ο μεταφραστής καλείται να διατηρήσει στο μεγαλύτερο δυνατό βαθμό ακέραια αυτή τη σχέση στη γλώσσα-στόχο. Και εδώ αρχίζει η πρόκληση, που στην περίπτωση της ελληνικής γλώσσας προσλαμβάνει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Όχι γιατί η ελληνική γλώσσα είναι εξ ορισμού «μη μεταφράσιμη» (όλοι οι γλωσσικοί κώδικες είναι «μη μεταφράσιμοι», άρα είναι όλοι μεταφράσιμοι) αλλά λόγω της ιστορίας της, που τη διαφοροποιεί αισθητά από τις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Διότι, αφ' ενός, οι βασικές ευρωπαϊκές γλώσσες είτε είναι λατινογενείς είτε το λεξικό τους έχει επηρεαστεί σε σημαντικό βαθμό από τα λατινικά (π.χ. τα αγγλικά). Αφ' ετέρου, η ελληνική γλώσσα παρουσιάζει μια αδιάκοπη συνέχεια σχεδόν τριών χιλιετιών, στην οποία οφείλει την αξιοθαύμαστη ετυμολογική διαύγειά της. Όπερ σημαίνει ότι ακόμη και λέξεις της ελληνικής που μπήκαν σε άλλες γλώσσες, και δεν είναι λίγες, παρουσιάζουν διαφορετικό συναισθηματικό και συνδηλωτικό βάρος.

Ας πάρουμε ως παράδειγμα τη λέξη «πολιτική». Στα ιταλικά, τη γλώσσα που αποτελεί το εργαλείο της δουλειάς μου, έχουμε τη λέξη «politica» η οποία όμως δεν είναι απαραίτητα η «πολιτική» των Ελλήνων. Η λέξη «πολιτική» σχετίζεται με τη λέξη «πόλις» και βέβαια με τη λέξη «πολίτης», από την οποία σε τελευταία ανάλυση προέρχεται. Η λέξη «politica» στα ιταλικά δεν έχει απολύτως καμία σχέση με την πόλη («città») και τον πολίτη («cittadino»), οπότε παραπέμπε περισσότερο στα παιχνίδια των κομμάτων παρά στην «τέχνη τού να είναι κανείς πολίτης». Η λέξη «κρίσις» («crisi») ανήκει στην ίδια κατηγορία. Αν στα ελληνικά η λέξη αυτή σχετίζεται ξεκάθαρα με το ρήμα «κρίνω», και συνεπώς δηλώνει ότι οι στιγμές «κρίσης» είναι επίσης στιγμές που απαιτούν να «κρίνουμε» την κατάσταση με στόχο την εφεύρεση της λύσης, στα ιταλικά παραπέμπε αποκλειστικά στις δυσκολίες μιας κατάστασης. Αλλά ακόμη πιο δύσκολο είναι να μεταφραστούν σωστά λέξεις όπως

«ιδέα» και «θεωρία» («idea», «teoria» στα ιταλικά) που στα ελληνικά παρουσιάζουν μια άμεση σχέση με απλές πράξεις της καθημερινότητας, όπως είναι το «θεωρώ» και το «βλέπω»: κάτι που είναι έμφυτο διαχρονικά στην ίδια τη φύση της ελληνικής γλώσσας, η οποία, ακόμα και όταν εκφράζει σύνθετες έννοιες της φιλοσοφίας και της επιστήμης, δεν χάνει ποτέ την επαφή με την πραγματικότητα του ανθρώπου. Από την άλλη, διαπιστώνουμε ότι όλες οι προαναφερθείσες λέξεις παρουσιάζουν μια άμεση σχέση με αντίστοιχα ρήματα. Στα ελληνικά το ρήμα, και άρα η πράξη, σηκώνει το μεγαλύτερο βάρος της επικοινωνιακής διαδικασίας. Με δεδομένα όλα αυτά, ο μεταφραστής από τα ελληνικά καλείται να επιλύσει πολλά προβλήματα φιλολογικά, ιστορικά, φιλοσοφικά και αισθητικά, αν επιθυμεί να διατηρήσει σε ικανοποιητικό έστω βαθμό όλο τον πλούτο και το βάθος του πρωτοτύπου.

Maurizio De Rosa

ΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΝ ΜΗΧΑΝΗΣ

Γράμμα στον Τζυρκακόν

Λαλούν πως σ' ειρωνεύκουμαι. Πως γίνουμαι ποθκιάντραπος τζ' εν πρέπει. Τζαι 'γίω σήμερα γράφω σου, τζαι θέλω να μ' ακούσεις. Γιατί καλήν ποίησην γράφουσιν μόνον οι ποθκιάντραποι ή οι στραβοί, όπως σωστά λαλεί ένας που σ' αζουλεύκει.

Ποιον εννά ειρωνευτώ, Τζυρκακό; Τούτους ποννά σβήσουσιν μόλις σταματήσει να χτυπά η καρκιά τους; Ή τους πιο τυχερούς πονν' αφήσουσιν ὄηρες να φροντίσουν ὅσον ζουν για τ' ὄνομάν τους;

Εσέναν εννά ειρωνευτώ, πο' γραφες τ' Αη Γιωρκούδι. Μα μέν πιστέψεις πως επέρασες σε τόπον χλοερόν. Ούλλ' οι ψεματινοί τούτου του κόσμου σ' έναν καζάνιν βράζουν.

Έτυχέν σου τζαι τούτον: Να γράψουσιν βιβλίον τζαι να βραβευτούν πάνω στην ράση σου. Μα σέναν εν χαρά σου. Εν καθηγητής. Τζαι ξέρεις πόσον εύκολον ἐνι να 'σαι καθηγητής στον κόσμον τον ψεματινόν, τούντον αιώναν. Μα εν πειράζει. Χαλάλιν του. Εν για την Τζύπρον πουπανοπρίτζιν.

Όσον για τ' αφιέρωμαν στον Πόρφυραν, ήσουν λλίον φευκάτος. Ίντα 'βαλες, Τζυρκακό, την ταυτότητά σου; Εν ακούεις την καρτούλα σου; Χτυπά, γιε μου. Τζ' ακούει την 'πού μακριά τζ' η μάνα σου. Πίστεπέ μου. Εμέναν του μισή. Που καμώννουμαι πως κάμνω χάζιν πά' στην ράσην σου. Μα κατά βάθος αζουλεύκω σου, τουλάχιστον για τ' Αη Γιωρκούδι.

Βάκης Λοιζίδης